

ACTA UNIVERSITATIS CAROLINAE – PHILOSOPHICA ET HISTORICA 1/1983
STUDIA SOCIOLOGICA VII

**AKTUÁLNÍ
OTÁZKY
SOCIOLOGICKÉ
METODOLOGIE**

UNIVERZITA KARLOVA
PRAHA

RECENZOVALI:

PhDr. Antonín Matějovský, CSc.

Doc. PhDr. Zdeněk Šafář, CSc.

OBSAH

Úvodem	7
Stati	
František Zich: K úloze teorie v sociologickém výzkumu	9
Eduard Urbánek: Kritická analýza metodologických koncepcí symbolického interakcionismu a fenomenologické sociologie	27
Jiří Buriánek: K systémovému pojetí empirického sociologického výzkumu	59
Václav Forst: Výzkumná zpráva jako klíčový prvek efektivity sociologického výzkumu	77
Zprávy	
Jiří Buriánek: Empirické výzkumy na katedře marxisticko-leninské sociologie	95
Recenze	
Eduard Urbánek: M. N. Rutkevič: Dialektika i sociologija	107
Václav Forst: I. V. Bestužev—Lada, V. N. Varygin, V. A. Malachov: Modelirovanije v sociologičeskich issledovanijach	109
Eduard Urbánek: Raymond Boudon: Les méthodes en sociologie	112

Ú V O D E M

Analýza metodologických stránek a předpokladů každé vědní disciplíny, sociologii nevyjímaje, nemůže být jednorázovou nebo příležitostnou záležitostí. Charakter tohoto periodika ovšem dává příležitost věnovat se metodologickým otázkám marxistické sociologie nejenom v rámci teoretických studií a v souvislostech předmětných, ale čas od času takřka výhradním způsobem. Celý tento sborník záměrně orientujeme na problematiku metodologickou, neboť sdílíme přesvědčení o jejím klíčovém významu pro další rozvoj marxistické sociologie jako celku i pro zefektivnění výzkumu v jednotlivých rovinách a oblastech.

Není rozhodující, zda je či není možno považovat sborník za monotematický. Metodologie soudobé sociologie je v každém případě značně diferencovaná, škála problémů zasahuje jak uplatnění jednotlivých principů obecně metodologických a řešení otázek výstavby teorie, tak aplikace speciálních postupů na úrovni procedurálně technické. Stále zřetelněji vystupuje do popředí otázka sociálních souvislostí a bezprostředně praktických funkcí sociologického poznání. Abychom mohli ukázat šíři současných metodologických problémů, rozšířili jsme okruh autorů i mimo rámec katedry marxisticko-leninské sociologie. Řešení navozených otázek si totiž v současné době žádá namísto přílišné specializace a izolovanosti širší kooperaci a vzájemnou informovanost.

Sborník je přirozeně koncipován i s ohledem na jeho využitelnost při výuce sociologie. Posluchačům, a jak věříme nejen pouze sociologům, poslouží jako pomůcka doplňující a rozšiřující fond studijní literatury, a to v souvislosti s výkladem systému marxistické sociologické teorie, s kritikou buržoazní sociologie i s výukou metod a technik sociologického výzkumu. Otázky, kolem nichž se soustřeďuje většina příspěvků, však jistě zaujmou širší okruh zájemců. Souvislost mezi jednotlivými metodologickými postupy a možnostmi využití sociologických poznatků ve společenské praxi jednoznačně patří mezi úhelné kameny dalšího rozvoje této disciplíny.

Jednotlivé příspěvky přistupují k řešení uvedených otázek z různých hledisek. Ve všech se zdůrazňuje potřeba širšího a teoretičtějšího pohledu na výzkumnou činnost v oblasti základního aplikovaného výzkumu, způsob reflexe je ovšem do jisté míry diferencovaný: metodologické problémy sociologie lze nahlížet z pozic kriticko-teoretických (E. Urbánek), logicko-teoretických (F. Zich), metateoretických (J. Buriánek) či metodologicko-aplikačních (V. Forst). Sociologická metodologie se tedy ani zdaleka nevyčerpává problematikou využívání jednotlivých procedur a technik v sociologickém výzkumu. Protože však empirickou rovinu sociologického bádání zachycuje pouze rubrika Zprávy, chceme zde připomenout, že cílem sborníku není budit dojem podcenění této složky sociologického poznání.

Uvažovat o praktické aplikaci empirických faktů či poznatků pouze v rovině závěrečné zprávy z parciálního výzkumu by bylo zavádějící; též všechny závěry o specifických rysech socialismu, veškeré odhalování vývojových zákonů této společensko-ekonomické formace nesmí zůstat mimo analýzu (dosud spíše mimo dílčí analýzy) reálného stavu naší současnosti. Křísit staré dilema teorie versus empirie by bylo tím nejméně vhodným příspěvkem k úkolům soudobé marxistické sociologie. Takže tam, kde aktualizujeme význam teoretických přístupů ve výzkumné práci, musíme mlčky předpokládat, že disponujeme solidní, adekvátní (ve smyslu kvality i kvantity) základnou faktických poznatků. Protože však právě v tomto ohledu nepodléháme neopodstatněnému optimismu, směřujeme většinu úvah k teoretickým základům výzkumné činnosti — jejich rozvíjením totiž chceme přispět k potřebnému zkvalitnění práce při rozvoji o b o u základních rovin sociologického poznání.

Praha, červen 1982

K ÚLOZE TEORIE V SOCIOLOGICKÉM VÝZKUMU

Prof. ing. FRANTIŠEK ZICH, CSc.

Pojetí marxistické sociologie předpokládá její aktivní úlohu ve společenském životě, v řízení sociálních procesů. Mají-li být úkoly tohoto druhu plněny, je nezbytné věnovat systematickou pozornost komplexnímu rozvoji této vědy. Co znamená tento komplexní rozvoj? Jde o harmonické prohlubování všech relativně samostatných oblastí sociologie, tj. její teoretické, metodologické i metodické výzbroje. Způsob provádění sociologické badatelské činnosti v současném období v našich podmínkách podle mého soudu takovouto komplexnost citelně postrádá. Zaostává zejména rozvoj teoretických složek výstavby této vědy a stále příliš jednostranně se rozvíjí empirický výzkum. Tím se komplikuje slučitelnost teoretických postulátů se závěry a poznatky z empirických výzkumů a spolu s tím roste obtížnost využívání těchto poznatků v řídicí praxi. Problémy využitelnosti pramení podle mého soudu hlavně právě z faktické nepochopenosti teorie marxistické sociologie a konkrétních poznávacích procesů v rámci sociologických výzkumů. Tato situace je vážná a je možno říci, že se nezlepšuje, i když u nás i v jiných socialistických zemích byla publikována již řada metodologických prací, zdůrazňujících význam dialektické jednoty teoretických a empirických složek poznání v sociologii. Byla provedena kritika empirismu, rozpracovány a formulovány principy materialistické dialektiky, jež musí být respektovány v procesu sociologického výzkumu, setkáváme se s články, které zdůrazňují význam sociologického poznání pro společenskou praxi atd. Většina z těchto prací však je zatím vedena ve značně obecném duchu, v lepším případě v rovině stanovení pravidel, principů postupů, ale stále chybí hlubší rozpracování obsahově teoretických základů a kritická metodologická analýza výzkumné praxe.

V této stati jde o naznačení hlavních problémů, jež by podle mého soudu měly být v sociologické metodologii řešeny z hlediska úlohy teoretické složky poznání. Stať je chápána jako příspěvek do diskuse o problematice vztahu teoretické a empirické složky poznání v marxistické sociologii. Vychází z předpokladu nezbytnosti neustálého dialektického pronikání obou složek poznání

a přesvědčení autora, že v současné etapě je nedoceňována především úloha teorie v tomto procesu. Je pokusem identifikovat některé problémy zatím nedostatečného využívání obecně teoretického metodologického základu marxismu v sociologii a naznačit možné postupy dalšího rozvoje metodologické vybavenosti této vědy.

1. TEORETICKO-LOGICKÁ METODA V SOCIOLOGICKÉM VÝZKUMU

Práce zabývající se úlohou teorie v sociologickém výzkumu zdůrazňují její význam jako určitého východiska poznávacího procesu. Teorie je chápána především jako kumulované poznání o zkoumaném problému, jež je v daný moment k dispozici, případně jako součást obecnější teoretické koncepce. Existence takovéto obecné koncepce příslušné oblasti společenského pohybu umožňuje pro poznání jí příslušných problémů formulovat výchozí hypotetické předpoklady. Spolu s tím je pro daný problém vytvářen relevantní konceptuální rámec jako východisko pro empirickou fázi výzkumu. V metodologických direktivách pro provádění sociologických výzkumů je tento přístup formulován jako „teoretická analýza“ problému, na kterou pak navazuje etapa tvorby relevantních hypotéz, jež mají být v dalších krocích výzkumu verifikovány prostřednictvím shromáždění a vyhodnocení příslušných dat. Takovýto postup je možno z hlediska logiky poznávacího postupu pokládat za správný. Je předpokladem racionálního a smysluplného využití poznávacích metod (vlastně také celé použité výzkumné, materiálové, lidské apod. kapacity), neboť zajišťuje zaměření poznávací činnosti na takové nepoznané aspekty zkoumaného problému, které jsou nejzajímavější a nejvyužitelnější v praxi.

V naší metodologické literatuře je této problematice věnována poměrně značná pozornost.¹⁾ Je však možno říci, že v těchto pracích má rozbor významu teorie v sociologickém výzkumu poněkud abstraktní charakter. Zdůrazňuje se význam teorie jako východiska poznání, stanovují se určitá pravidla a schémata postupu *tvorby* hypotéz, uvádí se jejich třídění a druhy, avšak v celém zřetelně chybí rozpracování obecných vědních metod, zejména pak historické a logické metody. To se projevuje i v praxi provádění sociologických výzkumů. Výzkumy mají většinou pouze popisný charakter, nepronikají hlouběji k podstatě problému, což má negativní vliv na jejich využitelnost v praxi. Je třeba podle mého soudu proto věnovat mnohem větší pozornost používání logické metody, a to zejména v přípravné fázi sociologického výzkumu. Logická metoda není vlast-

¹⁾ Viz např. práce M. Katriaka, A. Hirnera, F. Zicha a dalších autorů.

ní jen tzv. teoretickým disciplínám, jak se někdy uvádí,²⁾ ale má univerzální platnost pro veškeré vědecké poznání. Nejobecnější teoreticko-logickou metodou všech věd je materialistická dialektika. K. Marx rozpracoval a použil tuto metodu zejména ve svém díle *Kapitál*. Vyšel přitom jak známo z tvůrčího rozpracování postupu od abstraktního ke konkrétnímu, jak jej předložil G. F. Hegel. Marx však překonal idealismus obsažený v Hegelově přístupu. „Hegel totiž nechápal postup od abstraktního ke konkrétnímu jako způsob teoretického zobrazení objektivní skutečnosti, ale jako formu její tvorby logickou ideou.“³⁾ Tím také Marx povýšil logickou metodu na metodu umožňující vytvářet vědecké teorie použitelné ve společenské praxi. Logická metoda je důležitý nástroj v současném rozvoji vědeckých teorií.

Má-li věda vysvětlit fakt existence a vývoje určitého objektu, odhalit příslušnou zákonitost tohoto vývoje, nemůže stavět své poznání jen na jevových stránkách (zdánlivém, zjevném pohybu). Naopak, musí v určité fázi od těchto jevových stránek abstrahovat. K vysvětlení věci tedy nemůže věda přistoupit najednou. Takovýto přístup je výsadou i rizikem jen běžného každodenního poznání. Vědecké poznání představuje naproti tomu složitý proces, v němž se uplatňuje abstrakce i konkretizace v nepřetržitém dialektickém sledu a jednotě. Abstraktní vzniká ze smyslově konkrétního vnímání určitého reálného celku. Toto smyslově konkrétní však postihuje příslušný celek neúplně a jednostranně. Proto i tato prvá abstrakce je neúplná a jednostranná. Samá realita (příslušný celek) není postižena a vyčerpána jen tím, co vidíme, slyšíme atd. a co si o této realitě představujeme (tedy ani ne tím, jak nám odpovídá respondent na otázky o příslušném celku, jevu), ale obsahuje i to, co je za těmito vjemy a představami této úrovně vnímání reality skryto. K čemu se lidské poznání může dostat právě jen v pojmech, zákonech a teoriích. To znamená, že abstrakce vzniklá ze smyslově konkrétního musí být upřesňována, což v metodě výzkumu znamená přejít od abstraktního k myšlenkově (teoreticky) konkrétnímu. Cesta od abstraktního k myšlenkově konkrétnímu je tak v každé etapě společensko-vědního poznání zákonitým předpokladem jeho rozvoje a časového i věcného relativního završení.

Vědecký výzkum nelze tedy realizovat, není-li v jeho procesu zahrnuta logická metoda. V našem sociologickém výzkumném myšlení však je stále příliš rozšířeno jednostranné jen „induktivní“ myšlení. Přitom složitost problémů, jež jsou předmětem zkoumání nemůže být fakticky postižena ani jen induktivními, ale ani jen deduktivními postupy. Oba představují pouze dílčí metody, jejichž způsob použití v dialektice poznávacího procesu závisí na cílech poznání

²⁾ Viz např. I. Hruža: K problematice dalšího rozvoje teorie vědeckého komunismu. Sociologický časopis, č. 2, 1981.

³⁾ V. Černík: Problém zákona v marxistické metodologii věd. Bratislava, Pravda 1977, s. 167.

a konkrétně historických podmínkách stavu a rozvoje zkoumaného předmětu. Přeceňování induktivních metod, dokonce jako hlavních metod tvorby sociologických teorií je v současné etapě rozvoje marxistické sociologie nezdůvodněným anachronismem.

Úkoly poznávacího procesu, plynoucí z nezbytnosti aplikace logické metody nejsou v sociologické výzkumné praxi vyčerpány a splněny ani postupem dekompozice, či operacionalizace výchozích pojmů. Tyto operace představují v podstatě jednostrannou strukturální analýzu obsahu příslušného pojmu, která je zaměřena hlavně na stanovení vlastností, rysů, charakteristik ap., jež mají být empiricky zjišťovány. Jde tedy především o vytvoření předpokladů k dalšímu postupu konkretizace abstraktního, nikoliv však o konkretizaci samu. Operacionalizace a dekompozice předpokládá následnou syntézu, na jejímž základě je možno upřesnit konkrétní obsah pojmů. Syntetizující postupy jsou však v naší sociologické výzkumné práci dosti málo používány, na rozdíl od analytických metod jsou i nedostatečně teoreticko-metodologicky objasněny.

Určitý schematismus a rutinerství, které se projevují v běžných sociologických výzkumech u nás, nenachází svůj výraz jen ve zdůvodňování induktivních postupů, ale právě i v nedoceňování logické metody. Realizace postupu od abstraktního ke konkrétnímu ve vědě předpokládá určitou teorii společenské reality, jež zahrnuje i síť výchozích a základních pojmů. Vědecké pojmy jsou vždy prvky určitého celku, určitého teoretického přístupu a postihování jedné oblasti skutečnosti. „V složité síti vědeckých pojmů lze rozlišit tři specifické okruhy pojmů: speciálně vědní, obecně vědní a filozofické. Přitom hovoříme-li o filozofických pojmech, nemáme na mysli pojmy jakékoliv filozofie, ale pojmy vědecké filozofie, dialektického a historického materialismu“.⁴⁾

V sociologii u nás se někdy setkáváme s názorem, že nemáme dostatečně rozvinutou sociologickou teorii, nebo že ji dokonce nemáme vůbec. Domníváme se, že takovéto názory jsou jen částečně opodstatněné. Existuje především nejobecnější marxistická sociologická teorie — historický materialismus, který postihuje základní podstatné zákonitosti existence a vývoje lidské společnosti. Je proto východiskem pro každý výzkum, a to nejen z metodologického hlediska, ale i z hlediska obsahového. Při zkoumání relativně samostatných sociálních procesů (objektů, problémů) však skutečně nemusí být a také často není po ruce dostatečně konzistentní teorie či alespoň výchozí soustava zdůvodněných pojmů relevantních předmětu výzkumu. Právě však v těchto případech se ve zpracovávání výchozích koncepcí výzkumu především musí uplatňovat obecnější, tj. obecně vědní a filozofické pojmy a teorie (teoretické modely reality).

⁴⁾ J. Stachová: K otázkám vztahu speciálně vědních, obecně vědních a filozofických pojmů a kategorií. In: Dialektika a systémový přístup. Svoboda 1979, s. 120.

Obecnost těchto pojmů a jejich systém (teorie) umožňuje identifikovat na úrovni hypotéz podstatné souvislosti zkoumaného procesu (objektu, problému). Předpokládáme tedy, že obecná teorie zahrnuje zákony, jež umožňují formulovat určité závěry (hypotetického charakteru) o třídách objektů (systémů, procesů, jevů) nižší roviny složitosti. Postup vytváření hypotetických závěrů o celcích nižších rovin a jejich postupné ověřování je také jedním z postupů konkretizace nejobecnějších a obecných pojmů (přechodu od abstraktního ke konkrétnímu), tedy upřesňováním jejich obsahu, upřesňováním celé teorie a současně i procesem tvorby pojmů nových.

Současný stav rozvoje marxistické vědy umožňuje prakticky na všech stupních obecnosti zkoumaných celků v té či oné míře uplatňovat logickou metodu. Postup od abstraktního ke konkrétnímu je v současné vědě možný především proto, že existují abstraktní (pojmová) určení většiny příslušných reálných sociálních celků, jež jsou předmětem nového výzkumného zájmu. K stanovení těchto abstrakcí vedla složitá cesta předcházejícího poznání a jeho spojování s praktickou činností lidí. Je proto možno říci, že pojmy vědy nejsou prostou idealizací smyslově konkrétního poznání, ale že obsahují vždy současně vyšší či nižší stupeň myšlenkově konkrétního. Zahrnují tedy i historický (vývojový) aspekt pohybu příslušného celku a vždy i určitý stupeň potvrzení své pravdivosti. Logická metoda v tomto použití je nástrojem vyjádření konkrétně historicky podmíněného obsahu pojmů a poznání vývoje příslušného objektu (systému, jevu) jež zobrazuje i nástrojem zachování kontinuity poznání.

Cílem současných výzkumů většinou není (snad jen výjimečně) hledání zcela nových označení pro jevy objektivní skutečnosti, nových pojmů, ale upřesňování a prohlubování jejich obsahu v souladu s vývojem zobrazovaných objektů a jejich systémů a v souladu s procesem prohlubování vědeckého poznání. Logická metoda proto nevystupuje ve vědě izolovaně, nebo jen jako jednorázová akce, ale je fakticky imanentní metodou poznávacího procesu, postihující neustálý pohyb od abstraktního určení ke konkrétnímu a odtud k hlubší abstrakci a dále k hlubšímu konkrétnímu určení, atd., atd. Jen touto cestou si lidé vytvářejí také možnosti vstupovat cílevědomě do řízení objektivních procesů.

Naznačený postup konkretizace abstraktních určení reálných celků je jen první „etapou“ v realizaci logické metody. Je to vlastně objasnění podstaty tohoto celku, jeho vnitřních zákonitých souvislostí a „vnitřního“ pohybu. Není třeba jistě zdůrazňovat, že tento „vnitřní“ pohyb se liší od pohybu celku jako takového. Existence celku je rozpornou jednotou „vnějšího“ (zjevného) i „vnitřního“ pohybu. Vědecký výzkum v této etapě použití logické metody tedy usiluje o odhalení, či upřesnění podstaty reálných celků, objektů, vztahů ap., jež jsou vyjádřeny příslušným pojmem. Zde je možno uvést výstižnou charakte-

ristiku poznání V. I. Lenina: „Myšlení postupující od konkrétního k abstraktnímu nevzdaluje se, je-li *správné* (NB) . . . od pravdy, ale přibližuje se k ní . . . *všechny* vědecké . . . abstrakce odrážejí přírodu hlouběji, věrněji, úplněji“.⁵⁾ Vědecká abstrakce je postupně upřesňována v procesu její konkretizace. Logická metoda v Marxově rozpracování má však ještě další a je možno říci, že podstatnou „etapu“. Je to cesta poznání od podstaty k „buňce“ (k „jádru“). Vědecky zdůvodněné a určené podstaty reálných celků vytváří složitý systém v souladu s existencí objektivně existujícího systému obecnějšího celku. Jednotlivé pojmy (podstaty) vždy samy o sobě postihují tento vyšší reálný celek pouze parciálně. Jsou nástrojem vysvětlení podstaty a vzájemné souvislosti relevantních částí tohoto celku. Postihnout pohyb a podstatu vyššího celku (a analogicky každého celku) znamená odhalit vývoj jeho základu, což znamená odhalit vznik a proces rozvoje jeho „genetické struktury“. K tomu je třeba v myšlení předběžně zredukovat tuto genetickou strukturu na její zárodečnou formu, na vztah, z kterého se historicky a logicky vyvinula.⁶⁾

Odhalení „zárodečné formy“ celku (objektu) představuje zásadní metodický krok od smyslově konkrétního k abstraktnímu. Metodicky jde o analýzu jevových struktur. Je současně předpokladem a východiskem realizace poznávaného procesu od abstraktního k myšlenkově (teoreticky) konkrétnímu. To znamená, že od „zárodečné formy“ („buňky“) určitého celku (abstrakce) přecházíme zpět k objasnění konkrétní podstaty celku. Cesta od této „podstaty podstat“ k podstatě obsahuje odhalení jeho vnitřní genetické struktury. Jde o syntetické procesy myšlení, které směřuje k vytvoření „teorie“ celku. Celek není již vyjádřený pouze jedním pojmem, podstatnou abstrakcí, ale je deduktivně rozvinutou formou této abstrakce. Dosahujeme tak rozvětveného poznání zkoumaného celku s odhalením imanentního zákona jeho existence. Pro tuto teorii celku však platí, že nepostihuje celek v celé jeho realitě, ve všech projevech jeho existence. „ . . . úplná teorie „buňky“ je neúplnou teorií vyvinutého celku; sama „buňka“ je objektivně jen abstraktní možností vyvinutého celku“.⁷⁾ Nicméně vyvinutá teorie určitého celku (objektu) nám umožňuje explanaci projevů jeho existence. Tím, že teorie obsahuje imanentní zákon jeho existence, lze rovněž predikovat vývin celků i jejich modifikaci v podobě různých projevů.

Takto pojata logická metoda ve vědecké praxi je cestou, jak překonat omezenost zjišťování jen jevových souvislostí, což je běžné v dosavadní praxi sociologických výzkumů a předpokládá posun cílů výzkumu k odhalení zákonitostí vývoje příslušných jevů.

Je třeba patrně odpovédět na otázku, proč se logická metoda v této rozvinuté

⁵⁾ V. I. Lenin: Spisy sv. 38. Praha 1960, s. 179.

⁶⁾ V. Černík: Problém zákona v marxistické metodologii vied. Bratislava 1977, s. 180.

⁷⁾ Viz V. Černík, c. d. s. 186.

podobě (obsahující oba kroky — případně ještě prediktivní krok) v sociologickém výzkumu málo používá. Většinou jde ve výzkumech pouze o snahu poznat podstatu jevu, nebo jen, a to častěji o analýzu projevu podstatných souvislostí. V žádném případě však o odhalování „podstaty podstat“, tj. o poznání základních genetických struktur jevů (celků, objektů). Podle mého soudu to plyne jednak z jednostranného chápání sociologického výzkumu jen jako empirické akce, z nedoceňování syntetických a teoretických metod v této vědě a jednak z faktické obtížnosti této metody vzhledem k celkovému stupni rozpracovanosti vědecké metodologie.

Vezměme například problematiku výzkumu třídní sociální struktury socialistické společnosti. Metodika výzkumu provedeného v ČSSR v roce 1978 je zaměřena na odhalení vývojových změn, ke kterým došlo během sedmdesátých let.⁸⁾ Tato metodika přes řadu zajímavých přístupů v podstatě odpovídá tradičně statisticko-strukturální metodě popisu stavu a z něj odvozené změny. Výsledky jsou bezesporu zajímavé, obohatily naši poznatkovou bázi o poznání vývoje třídně sociální struktury naší společnosti a jsou využitelné v praxi. Výzkum však zatím neumožnil dostatečně hluboce odhalit působení obecných zákonů vývoje sociální struktury společnosti v etapě budované rozvinuté socialistické společnosti, neboť se těchto zákonitostí dotýká jen v jevové a faktuální rovině. Data a z nich odvozené poznatky jsou ve vztahu k obecné teorii tříd — v této etapě zatím — spíše „ilustračním“ materiálem než nástrojem konkretizace a rozvoje této teorie. Jsou více či méně výstižným ukazatelem stavu a mnohem méně umožňují postihnout dynamiku celého vývoje. Rozvoj teorie v této oblasti zřejmě v dalším kroku proto vyžaduje použití logické metody (a dále i metody genetickohistorické spolu s další hlubokou analýzou empirických dat). Má-li být odkryta zákonitost vývoje třídně sociální struktury v socialistických podmínkách, je třeba zkoumat nejen jevové změny v této struktuře, ale také jejich příčiny spočívající v základech celospolečenského vývoje. To znamená, že je nezbytné najít „genetickou strukturu“ podstaty tříd za socialismu, tj. základní „buňku“ jejich existence a vývoje. K poznání této genetické struktury nevede patrně pouze deduktivní cesta charakteristická pro současný rozvoj oboru vědecký komunismus u nás. Výzkum zákonitostí formování třídní struktury v socialistických podmínkách musí vycházet z Marxova objevu podstaty kapitalistické společnosti, z objevu kategorie hodnoty, jež je jednou základní „buňkou“ uspořádání sociální struktury (ale i ekonomických a nadstavbových institucí) této společnosti. Z této základní „buňky“ je možné dále deduktivně odvodit základní „buňky“ nižších sociálních celků (podsystémů), tj. v tomto pří-

⁸⁾ Metodika výzkumu třídní a sociální struktury ČSSR 1978, interní tisk ÚFS ČSAV Praha 1979.

padě podstaty třídní diferenciaci v kapitalistické společnosti, kterou je vlastnictví výrobních prostředků. Z této základní „buňky“ je odvozena genetická struktura třídně-sociálního uspořádání kapitalistické společnosti a také teorie tříd a třídního boje. Teorie založená na tomto základním vztahu je však mnohem širší, zahrnuje například i určení dalších znaků, strukturních vztahů apod. (Viz definice tříd V. I. Lenina.)

V současných výrobních vztazích, které jsou výsledkem revoluční přeměny společnosti, platí teorie tříd v souladu se známými podmínkami v konkrétně historicky modifikované podobě. Již podle vnějších jevových poznatků můžeme konstatovat, že tyto třídy mají zcela jiný charakter, a tím i vztahy mezi těmito třídami jsou zásadně odlišné od podmínek kapitalistické společnosti.

Máme-li však odpovědět na otázku, jaký bude další vývoj těchto tříd dostatečně konkrétně, musíme konstituovat ucelenou teoretickou koncepci tříd pro socialistické podmínky. Pro vědecký výzkum to stručně řečeno znamená s využitím logické metody postupně odhalit základní „buňku“, na jejímž základě socialistická společnost existuje, funguje, vyvíjí se, tj. musí být odhalena genetická struktura tříd v socialistických podmínkách.

Úkol tedy spočívá v rozpracování přechodu od podstaty společnosti, již jsou určeny třídy k odhalení jejich „genetické struktury“ v socialistických podmínkách. Tento úkol nelze realizovat bez: 1. důsledného uplatnění dialektického materialismu; 2. důsledného navázání na teorii tříd a třídního boje předcházející etapy vývoje společnosti. Prakticky to znamená, že musí být využity teoretické abstrakce vztahující se k této etapě, neboť jako vědecké abstrakce v sobě obsahují osvětlení historicko-genetických tendencí; 3. nemohou být realizovány bez konkretizace těchto abstraktních určení prostřednictvím analýzy současných jevů třídní struktury a bez syntetizace výsledků této analýzy.

Důsledná realizace takovýchto postupů vede k dalšímu myšlenkovému vymezení pojmů třída, třídní struktura, třídní vztahy atd. v socialistické společnosti a k odhalení jejich společného určení, „základní genetické vazby“ — základní „buňky“, z níž je možné odvodit teorii socialistických tříd: Což je předpoklad pro vysvětlení řady jevů a změn, k nimž dochází v socialistických podmínkách a umožní to i vědeckou predikci pravděpodobného dalšího vývoje apod. Podle mého soudu takto založený výzkum třídně-sociální struktury socialistické společnosti v současné marxistické sociologii chybí. Socialistické třídy, třídní vztahy, skupinové a další vztahy se zjednodušeně vysvětlují pouze extropolací Marxovy teorie tříd, aniž se využívá metodologický aparát i věcný odkaz této teorie. Zjednodušený výklad teorie socialistických tříd se pak nutně musí setkávat s řadou rozporností a redukcí, jež apriory omezují možnosti komplexního řízení socialistické společnosti.

Revoluční změny třídně sociální struktury přitom mohou být vysvětleny jen

na základě historické kontinuity. Jakékoliv abstrahování od této vývojové podmíněnosti vede k pozitivistickým deformacím poznávacího procesu. V oblasti výzkumu třídně sociální struktury socialistické společnosti je možné za takovéto deformování pokladat aplikaci stratifikačních koncepcí. Stratifikační koncepcce neumožňují odhalit vývojové zákonitosti, nepronikají ke „genetické struktuře“, příčin existence určité sociální diferenciaci. Z hlediska aplikace logické metody představují odhalení pouze jevových, případně faktuálních zákonů, v žádném případě nejsou stratifikační postupy schopny odhalit immanentní zákony vývoje sociální struktury. Na ústřední pojmy této koncepce (status, vrstva, mobilita) je třeba nahlížet pouze jako na idealizační abstrakce, jež nebyly podrobeny další konkretizaci, tím zůstávají do značné míry neurčitými abstrakty, neumožňujícími hlubší vysvětlení faktu své vlastní existence. Nebo ještě jinými slovy jde o jevová abstrakta, nepostihující *reálné* sociální celky, ale naopak jsou zde konstruovány celky umělé, podobnostní — jevově odvozené.

Principy materialistické dialektiky vyžadují, aby v souladu se změněnými podmínkami a změnou samotné sociální reality bylo dále rozvíjeno poznání zákonitostí těchto změn, aby mohly být formulovány zákony adekvátní danému vývojovému stupni. Princip historismu a dialektické souvislosti (systémovosti) přitom nesmí být porušen. To znamená, že nové formulace zákonů vyrůstají jako dialektické negace zákonů vývoje předcházejících etap. Nerespektování principu historismu v badatelské práci vede k zmíněnému pozitivismu, či koncipování nevědeckých ad hoc teorií na úrovni zjednodušené idealizace jevů, nebo k přebírání nemarxistických teoretických koncepcí, jež většinou jsou právě pozitivistického původu. Výchozí teorie, marxistické pojetí tříd je nástrojem zachování kontinuity poznání a postižení vývoje změněné reality a jejího osvětlení v duchu přísně vědecké dialektické logiky. Jinými slovy, výzkum „genetické vazby“ („buňky“) socialistické třídní struktury je dialektickou negací vědecké teorie tříd, jejím potvrzením a dalším rozvojem.

Některé práce se snaží tuto „genetickou vazbu“ odhalit v oblasti sociálně ekonomického života společnosti. Za pokusy o její identifikaci můžeme pokládat ty práce, jež usilují o osvětlení úlohy a charakteru dělby práce, obsahu práce za socialismu, úlohy řízení, rozdělování, aktivity lidí, fungování principu kolektivismu apod. Jejich přístup je však zatím značně obecný a současně většinou nekomplexní a nedostatečně syntetizující. Neposkytují dostatečně hluboké zdůvodnění, proč by některý z výše uvedených pojmů mohl vyjadřovat a postihovat základní „genetický vztah“ socialistické třídní struktury.

Jestliže se z hlediska nezbytnosti formovat dostatečně funkční a praktickou teorii socialistických tříd díváme na provedený výzkum třídně-sociální struktury socialistické společnosti, je třeba konstatovat, že jde pouze o první krok, jež

nezbytně musí být následován teoretickou syntézou poznatků. Odhaluje jevové zákonitosti třídni struktury, další postup však vyžaduje důsledné uplatnění teoreticko-logické metody, tj. využití poznatků ke konkretizaci abstraktních určení sociálních skupin v socialistických podmínkách.

Domnívám se, že tento příklad výzkumu, který přestože pokročil v našich podmínkách relativně daleko, dokazuje nezbytnost věnovat větší pozornost teoretické fázi sociologického výzkumu. S pochopením významu procesuálnosti vědeckého poznání a doceněním logické metody v naší současné sociologii nemůžeme být spokojeni. Logická metoda představuje nástroj kontinuity poznání, rozvoje teorie i nástroj integrace poznání různých oblastí společenského života. V neposlední řadě pak působí jako spojující článek mezi teoretickou a empirickou složkou sociologického výzkumu.

Proto má velký význam rozpracování této metody v souladu s jednotlivými kroky sociologického výzkumu. Již bylo uvedeno, že operacionalizace a dekompenzace tento úkol neplní, že je pouze nástrojem konkretizace pojmů, jež však v sociologickém výzkumu v našich současných podmínkách následuje jen nesystematicky. Co tedy znamená uplatnění logické metody v přípravě sociologického výzkumu?

Proces, v němž postupujeme od prvotní abstrakce vzniklé ze smyslově konkrétního k myšlenkově konkrétnímu je relativně jednoduchý, ale v současných podmínkách rozvoje vědeckého poznání poměrně vzácný. Ve vědeckém poznávání, jak bylo již uvedeno, jde většinou o uplatnění této metody jako nástroje prohloubení poznání příslušného objektu. V tom však existuje také obtížnost uplatňování této metody. Přitom zásadní význam pro prohloubení poznávací hodnoty sociologických výzkumů a hlavně pro posílení možností využívání jejich výsledků v řídicí praxi, má právě otázka pojmové konkretizace. Většina výchozích teoretických koncepcí v sociologických výzkumech se vyznačuje neurčitostí základních pojmů a přílišnou povšečností.

Prvý krok logické metody v tomto stadiu výzkumu pak musí být zaměřen na upřesnění těchto pojmů, na jejich obsahovou konkretizaci. Jde především o tyto úkoly:

1. zjistit, nakolik daný pojem postihuje „vnitřní“ pohyb objektu celku. Jde o to, není-li konstituován jen na zdánlivém pohybu. Tedy nakolik se přibližuje podstatě existence příslušného celku a nakolik je vyjádřením pouze jevové zákonitosti;
2. zjistit souvislosti pojmu s ostatními relevantními pojmy teoretického modelu (koncepte) a posoudit, nakolik tyto souvislosti postihují souvislosti objektivní. Vytvořit si pojem nějakého jevu znamená mimo jiné také objasnit jeho místo a úlohu uvnitř konkrétního systému a objasnit ty okolnosti, jež fakticky určují jeho úlohu v rámci celku;

3. postihnout genezi a historicky daný stupeň vývoje objektu, jak je obsažen v pojmu. Posoudit, zda obsah pojmu není za stupněm rozvoje objektu. Jde o úkol objasnit proces tvorby „genetické struktury“ objektu, odhalit jeho rozpornost a vývoj.

Empirický sociologický výzkum je v této souvislosti třeba chápat jako nástroj obsahové konkretizace pojmů. Prostřednictvím analýzy faktického materiálu relevantního pojmům dané teorie jsou vytvářeny předpoklady jejich konkretizace.

2. TEORIE JAKO CÍL SOCIOLOGICKÉHO ZKOUMÁNÍ SPOLEČENSKÝCH PROCESŮ

V souvislosti s výše diskutovanou otázkou úlohy logické metody v sociologii je třeba blíže objasnit samotný cíl sociologického výzkumu.⁹⁾ Z výše uvedeného je domnívám se také zřejmé, že cíl výzkumu nelze omezovat jen na vlastní problém verifikace (či falzifikace) stanovených hypotéz. Na výzkum je nutno nahlížet jako na součást poznávacího procesu. V projektech sociologických výzkumů bývají cíle formulovány zpravidla takto: „zjistit“, „objasnit“, „prohloubit“, „odhalit“, „popsat“ apod. něco o zkoumaném jevu.

Kdybychom vyšli z formy výstupů ze sociologických výzkumů, s nimiž se v praxi setkáváme, bylo by možné konstatovat, že sociologický výzkum usiluje o 1. shromáždění datové báze, vztahující se ke zkoumanému jevu; 2. formulaci poznatků o struktuře těchto dat; 3. formulaci poznatků o vzájemných vztazích mezi různými vlastnostmi zkoumaných objektů; 4. poznatky o faktorech (podmínkách) ovlivňujících určité vlastnosti, stav, souvislosti; 5. shrnutí zobecňujících závěrů. Zpravidla v těchto podobách jsou výsledné informace obsaženy v závěrečných zprávách výzkumu. Domnívám se, že tyto formy sociologických poznatků nejsou zcela optimální zejména pro jejich využívání v řídicí praxi. Mají často nejen nepřehledný charakter, ale především jsou značně parciální, shrnující závěry neodhalují komplexní, podstatné souvislosti, ale zpravidla jsou jen verbálním opisem ostatních forem sociologické informace. Z toho podle mého soudu vyplývá nezbytnost upřesnit obecné cíle sociologických výzkumů. Nejde jen o shromáždění dat, poznatků o jejich struktuře a vzájemné souvislosti. Hlavním cílem sociologických výzkumů všech druhů je odhalení a formulace z á k o n a příslušného předmětu (problému). Poznání zákonitosti existence jakéhokoliv předmětu (problém, jevu, procesu) je předpokladem pro optimální vstup tohoto poznatku do řídicí praxe. Poznaná zákonitost umožňuje explikaci

⁹⁾ Mám zde na mysli hlavně sociologický výzkum s použitím metod sběru a vyhodnocení empirických dat, aniž tím chci sociologický výzkum omezovat jen na tento typ.

(vzniká v důsledku explikace) a především také obsahuje racionální možnosti optimálního řešení sociálních problémů, sociální plánování a řízení. Dosavadní praxe sociologického zkoumání zpravidla neobsahuje, a ani o to příliš neusiluje, formulaci příslušného zákona. Takovýto cíl nebývá vůbec kladen. Výzkumníci — sociologové se spokojují s obsáhlým opisem zkoumaného jevu. Tento stav je podle mého soudu důsledkem zmíněného rutinérství v oblasti provádění empirických sociologických výzkumů, šablonovitosti a přecenění technických a metodických činností na úkor využívání výše uvedených teoretických a metodologických postupů. Výzkumníci i metodologové se příliš zaměstnávají formalizací a standardizací jednotlivých kroků, vytvářením různých schémat, prostředků kvantifikace apod. Naproti tomu nevěnují adekvátní pozornost pojmové analýze relevantní teorie výzkumného úkolu. Jestliže mají být sociologickým výzkumem odhaleny zákonitosti příslušného systému, musí být zkoumány také její obecnější souvislosti, podmínky platnosti a fungování, jinými slovy příslušný zákon musí být formulován v intencích širší teoretické osnovy. Tj. musí být součástí určité teorie, která postihuje zákonitosti existence, fungování a vývoje vyšších (složitějších) sociálních celků, jichž je zkoumaný systém (jev, předmět) organickou součástí.

Vědecké poznání směřuje tedy k odhalení zákona, nikoliv k pouhému popisu struktury, či souvislosti. Co je však zákon, jak jej chápat? V. I. Lenin uvádí ve svých Filozofických sešitech zajímavé charakteristiky a vymezení zákona. „Zákon je trvajíc (zůstávající) v jevu. (Zákon je identické v jevu). „Zákon = = klidový odraz jevu NB“. „Zákon je odraz podstatného v pohybu univerza“. ¹⁰⁾ Poznané vědecky formulované zákony objektivního světa jsou právě pro svoji podstatnost, relativní klidovost a stálost důležitým nástrojem řízení společenských procesů. Představují určitý koncentrát našich poznatků o světě a jsou základními stavebními kameny vědeckých teorií.

Problém zákona v metodologii věd je značně komplikovaný a má řadu nedořešených souvislostí. Pro naše potřeby, tj. pro objasnění zákona jako výsledku (cíle) sociologických výzkumů je důležité rozlišení typů zákonů. V. Černík ve své práci „Problémy zákona v marxistické metodologii věd“ rozlišuje tři základní stupně vývoje vědeckého zákona: 1. zákon jevu (resp. faktuální zákon); 2. idealizovaný zákon; 3. imanentní zákon konkrétních celků.¹¹⁾ Tyto stupně formování vědeckého zákona představují současně relativně samostatné typy odhalení všeobecného v přírodě a ve společnosti.

¹⁰⁾ V. I. Lenin: Filozofické sešity. Praha, SNPL 1953, s. 122—123.

¹¹⁾ Viz V. Černík: Problémy zákona v marxistické ideologii věd. Bratislava 1977, s. 26. V literatuře se setkáváme s dalšími způsoby členění zákonů. (Viz např. A. K. Uledov: Sociologičeskije zakony. Mysl 1975.) — Pojetí V. Černíka však skýtá určité výhody ve vztahu k struktuře sociologického poznávání, i když je možné předpokládat jeho postupnou konkretizaci a upřesňování.

Zákon jevu je nejjednodušším zákonem, je na úrovni zobecnění běžného poznání lidské praxe. Je abstrakcí pouze od náhodných okolností, plynoucí z místa a času průběhu (začátečných podmínek existence jevu). Zákon jevu zachycuje totožné v jevech, ale neztotožňuje se s nimi, tj. nevyčerpává jevy, které jsou jím zobrazovány. Je možno jej ztotožnit s klasifikačním zákonem.¹²⁾ To znamená, že se jím identifikuje to, co je společné v jevech. Výsledkem je určité uspořádání jevů. Aplikace tohoto zákona v sociologickém výzkumu představuje tzv. třídění zjištěných dat. Gnoseologická hodnota těchto zákonů je ovšem poměrně malá, umožňuje vytvářet typy jevů v případě jejich hromadného výskytu a je předpokladem tvorby idealizačních pojmů (abstrakcí). Malá poznávací hodnota zákona jevu vystupuje zvláště při zkoumání složitých sociálních celků. Následuje za ní proto nezbytně hledání dalších, hlubších zákonů.

Idealizační zákon je právě tímto hlubším typem zákona, abstrahuje nejen od proměnných podmínek času a prostoru, ale i od tzv. modifikačních podmínek, jež odlišují relativně samostatné celky od dalších podobných celků. Zatímco zákon jevu je schopen do určité míry postihnout rozdíly mezi individui (elementy), pak idealizační zákony odhalují navíc vztahy celků jak uvnitř, tak vztahy k celkům jiným. Idealizační zákon celku tak již není možno stanovit na základě třídění jevů, ale hledáním vztahů mezi nimi a koncipováním předběžného pojmu. Nástrojem hledání idealizačního zákona je především vztahová analýza. Stanovit vztahový zákon (Filkorn) znamená najít mezi množstvím různých vztahů takové, které charakterizují podstatu celku. Stručně řečeno, podstata idealizovaného zákona nějakého objektu znamená redukci jevové formy na jeho podstatu. Jde tedy o redukci složitého jevu na jeho podstatu. Tyto abstrakce — idealizované zákony, mají v sociologickém poznání své místo. Idealizované zákony umožňují nejen rozlišení jevů, ale i jejich podstat, umožňují identifikaci „vyšších“ celků, složitějších systémů v sociálním organismu společnosti a jejich pojmenování. Příkladem idealizačního zákona je pojem „vrstva“. Představuje abstrakci odlišující určitý sociální objekt od podobných objektů. Nepostihuje však příčinnost existence tohoto objektu, (pouze jej odlišuje od ostatních) a nepostihuje jeho rozpornost a vývoj.

Postihnout vývoj mohou jen imanentní zákony sociálních celků. Jde o zákony, které určují nejen fakt existence a souvislosti nějakého sociálního (či jiného) celku, ale také jeho vznik, vývoj i zánik. „Imanentní zákon konkrétních celků je rozporným vztahem jejich podstat, nebo vztahem mezi podstatami.“¹³⁾ Takto vymezený imanentní zákon je fakticky cílem celého procesu poznání příslušného předmětu vědeckého zájmu. Sociologický výzkum se proto nemůže

¹²⁾ Viz V. Filkorn: Úvod do metodologie věd. Bratislava 1960, s. 286.

¹³⁾ Viz V. I. Lenin: Spisy sv. 38, s. 161.

omezovat na pouhé třídění (hledání zákonu jevu), či jednoduchou abstrakci při hledání, rozlišování a pojmenování relativně samostatných sociálních celků, Tím, že nějaký celek ve společnosti identifikujeme, popíšeme a pojmenujeme, ještě neznamená, že jsme pochopili jeho funkci, místo a vývoj v rámci celého společenského systému. K tomu je nezbytné odhalit a formulovat zákon jeho vývoje — jeho imanentní zákon. Pokládám za důležitý krok, při zkvalitňování badatelské práce v sociologii a sociologickém výzkumu, formulování cílů zaměřených právě na odhalování imanentních zákonů vývoje společenských celků.

V této souvislosti vyvstává ještě jeden vážný problém. Ve výše uvedené úvaze předpokládáme, že předmět sociologického zkoumání tvoří relativně samostatný celek. Při každém empirickém výzkumu je však třeba klást otázku, zda předmět výzkumu je skutečně organickou (systémovou) součástí celé společenské totality. Zda při jeho stanovení v procesu výzkumu nebyly porušeny dialekticko-logické principy jeho geneze, fungování a vývoje. Zda jde skutečně o „celostní systém“, či pouze jen o náhodně vymezenou část reality. Proto celý výzkumný proces, včetně uplatnění logické metody je současně procesem ověřujícím a zdůvodňujícím míru „celostnosti“ příslušného předmětu zkoumání, a to včetně jeho vztahů k dalším sociálním celkům. To má rovněž vážné důsledky na procesy abstrahování od podmínek existence celku, a to ve všech fázích výzkumu.

Cílem výzkumu je odhalení imanentního zákona existence celku, jeho podstaty a vztahu této podstaty k imanentním zákonům celků ostatních. Teď paralelně jde o proces identifikace tohoto celku a o proces tvorby teorie příslušného celku, jež obsahuje zdůvodněné výpovědi o jeho vztazích k sociálnímu okolí.

Je zřejmé, že k splnění takovýchto náročných úkolů bádání nepostačí odhalovat pouze zákony jevu, či abstraktní — idealizované zákony, ale že tyto cíle jsou dosažitelné jen důsledným rozvojem teoretické práce s uplatněním logické metody. Také v tomto ohledu nemá však naše současná sociologie dostatečně rozvinutnou metodologii, a tím ani dostatek potřebných zkušeností.

3. VÝZNAM TEORIE PRO PRÁCI A STANOVENÍ PŘEDMĚTU SOCIOLOGICKÉHO VÝZKUMU

Uvažujeme-li o významu teorie v sociologickém výzkumu, je dále nutné všimnout si stručně problematiky vztahu předmětu a metody. Domnívám se, že správné objasnění tohoto vztahu má i velmi praktické důsledky. Není zajisté potřeba zdůvodňovat, že výsledky sociologického zkoumání společenských jevů mají být využitelné ve společenské praxi. Tato využitelnost však nemusí být

vždy bezprostřední — přímá. Vstup sociologické informace do společenské praxe a zejména do řídicího rozhodování je velmi složitý. Plyne to ze specifiky této informace, a to jak co do obsahu, tak co do formy. Komplikace také vznikají v důsledku malé připravenosti řídicích kádrů takovouto informaci přijímat a využívat. Cesty vstupu sociologického poznání do praxe jsou proto většinou nepřímé. Jsou komplementární v systému ostatních sociálních informací o řízeném systému. Současně je možno říci, že čím obecnější charakter tyto informace mají, tím více roste jejich význam jako syntetizujícího základu pro ostatní zdroje a druhy sociálních informací. Předpokladem pro syntetizující obsah obecné sociologické informace je její konstituování na bázi metodologie materialistické dialektiky. Vyplývá to z faktu, že tato metodologie je rovněž základní a určující pro nejobecnější sociologickou teorii — historický materialismus. Tato teorie existující v jednotě s dialektickým materialismem je východiskem i nástrojem všech sociálních výzkumů i základní teoretickou koncepcí řízení všech sociálně ekonomických a sociálně politických procesů v socialistické společnosti. Tato teoretická koncepce není uzavřená, naopak představuje živý systém vědeckého poznání, jež je ověřován v praxi, v konkrétní historické aktivitě lidí.

Proces zobecňování sociologických poznatků o této praxi, který probíhá na základě obecné teorie marxistické sociologie, je současně procesem integrace dalších zdrojů sociálního poznání. Nejde již jen o abstrakci sociologických dat a sociologických poznatků, jejichž původ je v záměrně provedeném empirickém výzkumu, ale jde o zobecňování s využitím dalších, většinou nesociologických poznatkových zdrojů, i zdrojů zkušenostního charakteru. Je možno říci, že právě v této integrující roli v procesu zobecňování v marxistické sociologii spočívá také její praktický politický význam.

Předmět sociologického výzkumu nelze proto chápat izolovaně. Nelze přeceňovat a absolutizovat omezující podmínky při jeho empirickém popisu. Tato omezení znemožňují, nebo alespoň značně komplikují využití poznatků v procesu zobecňování a zakládají tak již faktickou „izolovanost“ sociologických výzkumů a jimi shromážděných poznatků od ostatních sociálních informačních zdrojů. Komplikují i zobecňovací procesy sociálního poznání a vytvářejí podklady k prohlubování roztržky mezi obecnou marxistickou sociologickou teorií a empirickým výzkumem. Tím je podle mého soudu ovlivněno i dosud omezené fungování marxistické sociologie jako integrační disciplíny v soustavě sociálního výzkumu. Příčiny této situace jsou zjevně také v tom, že sama nejobecnější teorie marxistické sociologie — historický materialismus, není pro potřeby sociologických výzkumů dostatečně rozpracován. Tato rozpracovanost se omezuje na formulaci základních metodologických principů, jež mají být dodržovány při výběru, popisu, analýze atd. objektů konkrétních sociologických

výzkumů. Význam těchto principů je možné však docenit jen v jejich faktickém využití při rozpracování teoretické koncepce zkoumaného jevu, při jeho analýze, při vymezení jeho souvislosti se širším sociálním okolím, tedy při jeho identifikaci. Což vše předpokládá také obsahové rozpracování obecné teorie, tedy významovou, funkcionální, vztahovou analýzu základních pojmů, kategorií a zákonů této teorie, adekvátní zkoumanému konkrétnímu problému.

V této souvislosti je zejména nezbytné ujasnit si, co je vlastně předmětem sociologického výzkumu. Vymezení není zdaleka jednoduché. Již v předcházejících řádcích této statě se setkáváme s různými označeními pro předmět sociologického výzkumu. (Např. jev, proces, problém, předmět, celek, ale bylo by možno uvést i objekt, systém, zákonitost, stav apod.) Přitom všechny tyto pojmy jsou v té či oné souvislosti relevantní. Co se tedy sociologickým výzkumem vlastně zkoumá?

Odpověď na tuto otázku je třeba hledat v rozboru vědecké práce jako specifické lidské činnosti. Lidský čin je dialektickou jednotou jeho prvků, tj. cíle, prostředku, předmětu a výsledku.¹⁴⁾ Vědecká práce je složitý proces, jež v každém svém kroku obsahuje různé specifické činnosti, v nichž subjekt zkoumání prostřednictvím určitých metod (prostředků) „opracovává“ předmět svého zájmu s cílem dosažení určitých poznatků. Výsledkem vědecké práce je tedy poznatek, který má různou podobu, různý stupeň pravdivosti, „dokonalosti“, různou formu. Výsledek závisí do značné míry na cíli, jež si subjekt poznání klade. Cíl musí být adekvátní dosaženému stupni poznání, přiměřený metodám, jež jsou k dispozici a především adekvátní samostatnému předmětu. Z naznačeného je zřejmé, že jednotlivé složky lidské činnosti obecně a vědecké poznávací činnosti zvláště se vzájemně podmiňují, že spolu tvoří dialektický celek. Nelze tedy jednoznačně tvrdit, že cíl výzkumu je určen jen předmětem, neboť musíme brát v úvahu stav metodických prostředků, stejně tak nelze tvrdit, že předmět určuje metody, neboť metody jsou rovněž určovány cílem. Stejně tak nelze tvrdit, že cíl je určen předmětem, neboť zde hrají roli nejen disponibilní metody, ale i dosažený stupeň poznání (teorie) předmětu a dosažený stupeň poznání reality vůbec. Proto jako předmět mohou vystupovat v závislosti na cíli (jež sám je determinován jak předmětem, tak širšími souvislostmi, společenskou potřebou) a metodách různé stránky sociální reality. K této složité dialektice patří ještě skutečnost, že předmět, cíl, prostředky, metody se vyvíjejí jako relativně samostatné systémy v procesu poznání.

Zdrojem samovývoje předmětu jako nedílné součásti objektivní reality je především sama rozpornost jeho složek a jen zprostředkovaně se zde projevují i vlivy jejich poznávání. Tato zprostředkovanost působení poznání na vývoj

¹⁴⁾ Viz V. Seiler: Štruktúra ľudského činu. Bratislava, Pravda 1974, s. 12.

předmětu sociálního výzkumu je realizovaná hlavně řídicími aktivitami. Zdrojem vývoje prostředků poznávání ve vědě je především sama poznávací činnost, daná rozporností mezi adekvátností metod poznání a vlastním vývojem předmětu zkoumání, nebo sociálním celkem. Také cíl výzkumu prodělává neustálý dynamický vývoj, a to v závislosti jak na změně předmětu samotného, tak, a to především, na dynamice rozporů mezi sociální praxí a poznáním této praxe vyjádřené potřebou poznatků pro uvědomělou řídicí aktivitu. Zejména tento moment je důležitý pro určení obsahu sociologického výzkumu.

Sociologové často nedoceňují ve své praktické výzkumné práci tuto složitou dialektiku mezi předmětem a cílem výzkumu. Tím méně pak dialektiku jejich vlastního vývoje. Svědčí o tom opakování výzkumů na stejné téma, rutinérství v používaných metodách (většinou jde jen o prostředky popisu vlastností strukturních prvků sociálních objektů, tj. dotazník, anketa a dále třídění dat a následná vztahová, v lepším případě faktorová analýza). Toto rutinérství v oblasti metod, cílů a vymezení předmětu výzkumu často vede až k redukci pojetí předmětu samotné marxistické sociologie na zkoumání struktur názorů, postojů, mínění, či na struktury vlastností sociálních objektů, tedy na jakousi specifickou sociální statistiku. Převažující zaměření sociologického výzkumu na popis sociální reality vede pak některé autory, zvláště nesociology k redukci marxistické sociologie jen na sociologický výzkum. Tím se jen dále prohlubují problémy spojení empirického poznávání sociálních jevů s teoretickými disciplínami v rámci marxismu-leninismu, potlačuje se integrační a syntetizující funkce obecné marxistické teorie. Současně se tím vytváří iluze o možnostech převážně jen induktivních zdrojů pro vytvoření nové obecné sociologické teorie mimo její nejvyšší rovinu obecnosti. Specifickým způsobem se v takového praxi provádění sociologických výzkumů znovu projevují rysy empirismu, jenž byl podroben metodologické kritice u nás již na počátku sedmdesátých let. Empirismus sám o sobě nemá zpravidla dlouhou platnost a ve vztahu k společenské praxi musí být překonán vytvářením obecnějších a zobecňujících koncepcí. Vytváří se jím však prostor pro pronikání nemarxistických teoretických koncepcí společnosti, které někdy pak slouží jako báze pro interpretaci empiricky shromážděných poznatků.

Shrňme-li diskusi o problému vztahu mezi předmětem, cílem, metodou a teorií v sociologickém bádání, je možno uvést, že nerespektování vzájemné podmíněnosti i vnitřní dialektiky těchto složek vědecké činnosti vede k zaostávání sociologické badatelnosti práce za potřebami společenské praxe. Na straně druhé pak naopak vede k přečeňování specifiky této vědy a nedocenení jejího integračního a syntetizujícího poslání v rámci systému marxistických společenských věd.

Н ВОПРОСУ О РОЛИ ТЕОРИИ В СОЦИОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

Резюме

В данной статье рассматриваются некоторые аспекты роли теории в процессе социологических исследований. Подчеркивается значение развития теории при подготовке и проведении социологических исследований.

Автор дает краткую характеристику состояния теории социологии и указывает на недостатки, имеющиеся в этой области в чехословацкой социологии.

В первой части работы дискутируется вопрос значения логического метода для теоретического анализа изучаемой проблемы, объяснения понятий и их постепенного уточнения.

Во второй части автор рассматривает вопрос целей социологических исследований. Указывается, что целью исследования необходимо считать открытие определенного закона изучаемого целого. Для практического использования социологических познаний недостаточно просто описать свойства, структуру и взаимосвязи. Поэтому вкратце приводятся типы законов, познаваемых и формулируемых в процессе социологической исследовательской деятельности.

В третьей части автор стремится показать значение уяснения связи между предметом, целью, методом и теорией исследований. Он указывает на их взаимообусловленность и противоречивость их развития в связи с характером исходной точки социологических исследований. Одновременно подчеркивается интеграционная и синтезирующая функция марксистской социологии.

ZUR ROLLE DER THEORIE IN DER SOZIOLOGISCHEN FORSCHUNG

Zusammenfassung

In der Studie werden einige Aspekte der Rolle der Theorie im Prozeß der soziologischen Forschung erörtert. Betont wird da die Bedeutung der Entfaltung der Theorie bei der Vorbereitung und Durchführung soziologischer Forschungen. Es wird hier eine kurze Charakteristik des Entwicklungsstandes der soziologischen Theorie dargelegt sowie die Mängel, die in dieser Sphäre der tschechoslowakischen Soziologie anzutreffen sind.

Im ersten Teil wird die Frage der Bedeutung der logischen Methode für die theoretische Analyse des zu erforschenden Problems diskutiert, für die Erläuterung von Begriffen und deren stufenweisen Präzisierung.

Im zweiten Teil wird die Frage der Ziele der soziologischen Forschung erörtert. Es wird dargelegt, daß die Entdeckung eines bestimmten Gesetzes der zu erforschenden Entität als Forschungsziel zu betrachten ist. Für eine praktische Anwendung des soziologischen Erkennens reicht nicht eine bloße Beschreibung von Eigenschaften, ihrer Struktur und ihrer gegenseitigen Beziehungen. Aus dem Grunde werden Typen von Gesetzen kurz abgerissen, die im Prozeß der soziologischen und Forschungsarbeit erkannt und formuliert werden.

Der dritte Teil ist der Bedeutung der Erläuterung von Beziehungen zwischen Forschungsobjekt, -ziel, -methode und -theorie gewidmet. Es werden ihre gegenseitige Bedingtheit und Widersprüchlichkeit ihrer Entwicklung bezüglich des Charakters des Ausgangs der soziologischen Forschung dargelegt. In diesem Zusammenhang wird die integrierende und synthetisierende Funktion der marxistischen Soziologie betont.

KRITICKÁ ANALÝZA METODOLOGICKÝCH KONCEPCÍ SYMBOLICKÉHO INTERAKCIONISMU A FENOMENOLOGICKÉ SOCIOLOGIE

Doc. PhDr. EDUARD-URBÁNEK, CSc.

Po druhé světové válce převládaly nesporně v americké sociologii dva základní směry: byla to empirická výzkumná sociologie amerického typu a amerického ražení s určitými vlastními zásadami i metodami a způsobem praktického provozu a strukturální funkcionalismus jako pokus o velkou systematickou teorii. Tato strukturálně funkcionální velká teorie byla současně také učením o určitých základních metodologických přístupech ke zkoumání a k výkladu společenské reality. Nesporný fakt převládání uvedených směrů však neměl být základem podceňování nebo ignorování jiných dosti významných a z hlediska vlivu nezanedbatelných škol a směrů americké sociologie. Od konce třicátých let se formuje a vyvíjí a po druhé světové válce vedle a často i proti empirické americké sociologii i proti americkému strukturálnímu funkcionalismu prosazuje specifický produkt amerického společenského i myšlenkového vývoje — symbolický interakcionismus. Tento symbolický interakcionismus byl podobně jako strukturální funkcionalismus a americká, v podstatě utilitárně a komerčně založená empirická výzkumná sociologie, vysloveně americkým produktem. Zejména je pro symbolický interakcionismus podstatná jeho genetická souvislost s jedinou původní americkou filozofií, s americkým pragmatismem. Když však říkáme, že tyto tři směry jsou především a hlavně produktem vývoje amerického společenského a myšlenkového vývoje, nechceme tím říci, že v určitých konkrétních a dílčích souvislostech však tyto tři původní americké sociologické směry nečerpaly vůbec z různých evropských filozofických nebo sociologických směrů.

Jistě je v americké empirické sociologii patrný určitý vliv britského filozofického empirismu a senzualismu, daly by se vystopovat dílčí vlivy neopozitivistických koncepcí. Počáteční fáze konstituování Parsonsova strukturálního funkcionalismu jsou zcela jasně poznamenány vlivy evropské sociologické teoretické tradice (M. Weber, E. Durkheim, V. Pareto) i britského antropologického funkcionalismu. Méně však je známo, že i typicky americká filozofie — prag-

matismus — má určité souvislosti s německou filozofií a zvláště pak s německou idealistickou filozofií. Jde o souvislost věcnou, obsahovou i personální. Německý filozofický idealismus měl vliv na zakladatele pragmatismu Ch. S. Peirce, na W. Jamese a J. Deweye. Tato souvislost je pak patrna i u významných představitelů té linie sociální psychologie a sociologie, kteří v USA vyšli z pragmatické filozofie a stali se zakladateli školy, která později dostala název symbolický interakcionismus (například u W. I. Thomase, nebo hlavně u G. H. Meada).

Základní kritické hodnocení a zařazení filozofie pragmatismu podal Lenin ve svém Materialismu a empiriokriticizmu.¹⁾ Ale Lenin je také marxistou, který zdůraznil, že idealismus (a pragmatismus je přes všechny své odstíny v podstatě filozofií idealistickou) je pouze nesmyslem z hlediska materialismu hrubého, prostého, metafyzického. To je důležitý metodologický pokyn, který je třeba vždy při konkrétní kritické analýze uplatnit. Navíc Lenin si nekladl a ani neřešil otázku o celkovém významu pragmatismu i jeho jednotlivých představitelů ve všech oblastech, v nichž se představitelé amerického pragmatismu angažovali.

Ke zvláštnostem amerického pragmatismu a jeho jednotlivých představitelů patří i to, že kromě filozofie pěstovali všichni v rámci své celkové filozofické koncepce i konkrétní vědecké disciplíny. Peirce byl nejen filozofem, ale i matematikem, logikem kromě zájmu o další vědy, jako je astronomie, chemie. James je pokládán za jednoho z významných představitelů psychologické vědy. Dewey aplikoval své koncepce i v oblasti pedagogiky. Ať již přijmeme ten názor, že jejich určité vlivné postavení v konkrétních vědách vyplývalo z přednosti pragmatické filozofie, nebo ten názor, že byli významnými logiky, psychology nebo pedagogy navzdory svým pragmatickým filozofickým východiskům, zůstává nesporným faktem jejich významné místo v rámci těchto uvedených disciplín. U Peirce je ještě zdůrazněn jeho přínos ve sféře semiotiky, matematické a symbolické logiky. James byl nesporně jako pragmaticky orientovaný psycholog autorem, který ovlivnil formování počátečních koncepcí sociálních psychologů chicagské školy. Kritické, ale současně i částečně pozitivní hodnocení významu a vlivu čelných amerických pragmatistů podávají sovětští autoři ve své práci „Současná buržoazní filozofie“. Zde se mluví o Peircem jako o „významném americkém vědci“, o Jamesovi jako o „vynikajícím americkém psychologovi“, Peirce „razil nové cesty ve vědě“, u Deweyho se zdůrazňuje „stabilní soustředění zájmu na sociální problematiku“.²⁾

Americký pragmatismus byl totiž odbornými zájmy svých hlavních představitelů v rámci buržoazní společenské vědy do určité míry inspirativním směrem

¹⁾ Viz V. I. Lenin: Spisy sv. 14. Praha 1957, s. 361.

²⁾ Viz Kolektiv: Současná buržoazní filozofie. Praha 1978, zvláště pak str. 206, 208 a 242.

pro rozvíjení některých specifických a speciálních problémů vědeckého poznání a ovlivnil i další vývoj některých sociálních psychologů a sociologů, kteří z něho vycházeli. Určitým zdrojem, na který mohli navazovat, byly právě prvky idealistického a tím částečně i dialektického myšlení, v návaznosti na ně v rámci symbolického interakcionismu byla rozvíjena problematika osobnosti, sociálního já a zvláště pak teorie role. Velmi zajímavá je i určitá spřízněnost mezi nejvýznamnějším představitelem fenomenologické filozofie a sociologie v USA, který přinesl a přenesl do Spojených států jednak Husserlovu fenomenologii, jednak prvky koncepce Maxe Webera o smyslu lidského jednání a o konstrukci ideálních typů — A. Schützem a W. Jamesem. A. Schütz se přímo v době svého amerického působení odvolává na souvislost některých husserlovských a svých koncepcí vědomí s Jamesovým pojetím vědomí jako proudu vědomí.

Americká pragmatistická filozofie, která je ve svém základním zaměření idealistická, a to ve smyslu subjektivního idealismu nadhodila, pokoušela se řešit a ve zkrácené a deformované podobě i řešila řadu významných otázek, které byly nadhozeny již v německé idealistické filozofii a sama k nim na základě specifických ekonomických sociálních a třídních poměrů v USA přidala své určité dílčí interpretace a teze. I americký pragmatismus jako idealistická filozofie se svým způsobem, často velmi zvláštními a klikatými cestami blíží k reálným problémům a otázkám. Jde o problematiku aktivity lidského vědomí, o aktivní vztah osobnosti ke skutečnosti v reálném konání (zkrácené a idealistické pojetí praxe a činnosti), o otázky metody vědeckého poznání. Jiným problémem, který pragmatismus nadhodil, a tím vlastně v americkém myšlení zavedl, je problém významu a smyslu nebo vztah poznávání a hodnocení a hodnot. To jsou nesporně problémy, které také pragmatismus spojuje s německou idealistickou filozofií, s jejími slabými, ale i podnětnými a silnějšími stránkami.

Všechny uvedené problémy často zasuté a zakryté křivým pojetím idealistické interpretace se mohly stát v souvislosti s další etapou vývoje amerických společenských věd i v souvislosti s aktivitou autorů, kteří byli orientováni na sociální problematiku, základem dalšího vývoje a rozvíjení teoretických a metodologických koncepcí. To se týká zvláště již uvedených představitelů americké sociální psychologie (s přesahujícími vlivy na oblast sociologie) W. I. Thomase a G. H. Meada. Navíc je ještě třeba podtrhnout tu skutečnost, že centrum rozvíjení pragmatické filozofie a později i sociální psychologie a sociologie byla Chicagská univerzita. V této souvislosti se mluví rovněž o chicagské sociologické škole. Přesnější by bylo mluvit o chicagské sociologické a sociálně psychologické škole. Navíc lze u všech jejich představitelů v té či oné míře zaznamenat vliv pragmatické koncepce, mnozí z představitelů uvedené školy dokonce studovali na německých univerzitách (Thomas, Mead, ostatně v Německu studoval i James). Z hlediska našeho zájmu především o metodologickou problematiku

autorů, kteří zakládají směr symbolického interakcionismu, nebo v něm pokračují, je účelné začít alespoň stručnou analýzou metodologických východisek W. I. Thomase.

I. SYMBOLICKÝ INTERAKCIONISMUS

1. Základní metodologická východiska V. I. Thomase

W. I. Thomas (1863—1947) je všeobecně uváděn poměrně jen v úzké souvislosti s dílem, jež rozpracoval spolu s polsko-americkým sociologem F. Znanieckim. Jde o proslulé dílo v pěti svazcích s názvem „Polský sedlák v Evropě a Americe“. Toto dílo bývá velmi často, a to s neuvěřitelnou tvrdošíjností označováno za jeden z počátků empirické sociologie a empirických sociologických výzkumů. Empirické sociologické výzkumy prováděli v Evropě již v 19. století mnozí buržoazní sociologové, takže známý představitel určité varianty neopozitivistické orientace v sociologii P. Lazarsfeld tvrdí, že domovem empirické výzkumné sociologie je Evropa. Svým způsobem má pravdu. Empirické výzkumné analýzy realizoval přece F. Tönnies, částečně dokonce i M. Weber, dále pak výrazně Ch. Booth a F. Le Play. Ale například Tönnies prováděl sociologické empirické výzkumy zcela jednoznačně na základě svých obecných filozofických a obecných metodologických předpokladů. Totéž dělal nakonec i W. I. Thomas. Považovat Thomase a Znanieckého za průkopníky a první představitele omezené americké empirické sociologie je naprosto nesprávné a může se to dít jen ze zásadního nepochopení, nebo také z neznalosti jejich celkového díla. Nakonec spojení obecných filozofických, teoretických a metodologických východisek se zkoumáním ohromného empirického materiálu je naprosto běžné u klasiků marxismu-leninismu. Nelze ztotožňovat zkoumání empirického rozsáhlého materiálu na základě obecných filozofických teoretických a metodologických východisek, jak to bylo běžné u zakladatelů marxismu a u Lenina, nebo také i u významných představitelů buržoazní sociologie poslední třetiny 19. století a počátku 20. století s americkou omezenou empirickou sociologií, jež vznikla a rozvíjela se především na základě komerčním a v pojetí úzké instrumentální metodologie. V tomto smyslu není a nemůže být ani Thomas, ani Znaniecki uváděn jako klasický představitel této omezené, empirické americké sociologie se všemi jejími základními spornými, neuspokojivými metodologickými a teoretickými (často i nevyslovenými) předpoklady.

Thomas původně vystudoval jazyky a také jazyky učil. Při studiích v Evropě a zvláště pak v Německu se seznámil s německou psychologií (Lazarus, Steint-

hal) a osvojil si v určité míře některé filozofické myšlenky německé idealistické filozofie. Jeho pozdější činnost v oblasti sociologie a sociální psychologie má své ne vždy plně vyslovené specifické metodologické předpoklady, jindy naopak Thomas své některé metodologické výchozí myšlenky výslovně zdůrazňuje. Ve svém hlavním díle, které vytvořil spolu se Znanieckým, ale i ve svých pracích, které vypracoval samostatně, Thomas jasně vystupuje z hlediska metodologie jako odpůrce naturalistické redukce společenských jevů. Společnost zkoumá z hlediska vzájemného působení a ovlivňování společnosti a osobnosti, role osobnosti je u něj vždy interpretována jako aktivita v rámci velmi typických pojmů, které najdeme i u Znanieckého. Jde o pojmy pozornost, později postoj, význam, hodnota. Žádný jednostranný a typický představitel empirické sociologie nebude pracovat s kategoriemi postoje, významu a hodnoty, interpretovanými spíše v duchovědní německé tradici. Lze jistě vést diskuse o tom, že duchovědní ba přímo neokantiánská tradice analýzy významů, hodnot je spíše akcentována Znanieckým, ale i tak je nesporné, že i Thomas s nimi pracuje ve svých samostatných pracích. O tom se lze například přesvědčit i z výběru studií a částí některých jeho samostatných prací.³⁾ Ostatně i se Znanieckým rozpracovaná metoda studia dokumentů (deníky, korespondence) odpovídá tomu, co Thomas nazýval individuálními životními záznamy a co bylo později rozpracováno ne bez vlivu Thomase jako takzvaný biografický přístup či výklad při studiu vztahů jedinec, osobnost a společnost, společenský řád.

Ale i další důležitý pojem či koncept Thomasovy sociologie a sociální psychologie *definice situace* je něčím víc než jenom pouhým popisem nebo zjištěním objektivních a subjektivních předpokladů interakce, do níž vstupují jednotlivci ve svém sociálním chování. Thomas výslovně brojí proti behaviorismu při výkladu sociální osobnosti a přímo říká, že „chování individua jako sociální osobnosti není vědecky redukovatelné na smyslově pozorované hnutí a nemůže být vysvětleno na základě přímé zkušenosti pozorujícího psychologa“.⁴⁾ Thomas proto jednoznačně zdůrazňuje kategorii smyslu a významu, která je důležitá pro pochopení interakční situace. Jde však ještě dál a zdůrazňuje, že prostřednictvím významů, který lidé dávají situaci, nebo které pro ně situace má, definují tuto situaci ve shodě se svými postoji, svými hodnotami. Zde Thomas rozpracoval svou dodnes vlivnou koncepci definice situace, která může být jen stěží a dokonce s určitým myšlenkovým násilím spojována s omezeným přístupem výzkumné empirické sociologie. Podle Thomasovy interpretace situace je definována jako reálná, je-li reálná ve svých důsledcích. To znamená, že jednání lidí není ovlivněno jen vnějšími objektivními podmínkami, ale těmi formami

³⁾ W. Thomas: On Social Organization and Social Personality. Chicago, Londýn 1966.

⁴⁾ W. Thomas: On Social Organization and Social Personality. Chicago, Londýn 1966, s. 25.

vědomí, tj. postoji, hodnotami a významy, s nimiž danou interakční situaci definují a interpretují. Tak například, jestliže skupina definuje v souladu se svými postoji a hodnotovými interpretacemi svůj stav či situaci jako ohroženou vnějším nepřítelem, může jednat úplně ve shodě s touto definicí situace, i když zvenčí ohrožena není, nebo ohrožení je daleko menší, než jak to sama hodnotí. Je třeba zdůraznit, že pojem situace a pak i Thomasova definice situace byla převzata nejvýznamnějšími představiteli symbolického interakcionismu a v širším kontextu například i významným teoretikem sociálního konfliktu americkým sociologem L. Coserem pro rozlišování realistického a nerealistického konfliktu.⁵⁾

W. I. Thomas je tak jedním z významných představitelů americké sociální psychologie a sociologie, který patří k vlivné chicagské škole a zakládá tradici směru takzvaného symbolického interakcionismu. Není to a nemůže být v žádném případě představitel pozdější omezené výzkumné americké empirické sociologie s jejím důrazem na takzvané exaktní metody a techniky sociologického výzkumu s výrazným odporem proti všem takzvaným subjektivním či subjektivistickým přístupům. Thomas navázal na některé prvky pragmatické filozofie, zvláště pak na Jamese, pod vlivem německé psychologie a filozofie i jako sociologický badatel tyto pragmatické inspirace modifikoval po svém a samozřejmě také pod vlivem spolupráce s F. Znanieckým. Ten byl výslovně vychován ve filozofické duchovní až neokantiánské tradici s jejím důrazem na hodnoty a významy, které spojují jednající se svým společenským jednáním. Proto také u Thomase nacházíme v rámci jeho specifické terminologie i v jeho výzkumných pracích akcent na určité vzájemné působení (zárodečně dialektické), ovlivňování společnosti a individua, s důrazem na aktivitu individua ve vztahu ke společnosti, k objektivním situacím. To jsou jeho termíny pozornost, postoj, přání, hodnoty a významy i definice situace. Z toho také vyplývá implicitní odpor Thomase vůči behavioristické redukci chování na instinkty či vnější popudy. Odtud jeho zdůrazňování aktivity sociální osobnosti i pokus o určitou elementární dialektiku vztahu přírodního a sociálního při interpretaci osobnosti (zejména při analýze vztahu temperamentu a charakteru). Odtud také zásadní metodologická preference studia osobních dokumentů, jako jsou deníky či korespondence, které jsou podle Thomase důležitými individuálními životními záznamy pro určení abstraktních sociálních zákonů. Později uvidíme, jak tyto specifické metodologické přístupy ovlivnily rozvoj dalších představitelů symbolického interakcionismu, kteří čerpali z Thomasova díla, ale současně také z díla dalšího vlivného představitele chicagské sociologické školy G. H. Meada. Mead

⁵⁾ Viz L. A. Coser: *Continuities in the Study of Social Conflict*. New York, The Free Press, Londýn 1968.

přednášel filozofii a sociální psychologii v Chicagu a nepodílel se na rozdíl od Thomase na aplikaci svých východisek a předpokladů v některé výzkumné práci, která by interpretovala empirický materiál. Zde tedy nedochází k nejasnostem a Mead není zařazován mezi průkopníky či první představitele americké výzkumné empirické sociologie. Jeho hlavní výchozí teoretické a metodologické přístupy jsou však zcela nesporně podobné či příbuzné s koncepcemi W. I. Thomase.

2. Metodologické koncepce G. H. Meada

G. H. Mead (1863—1931) vycházel podobně jako Thomas z vlivů amerického pragmatismu, i když ho bezprostředně ovlivnil především jeho učitel J. Royce svou idealistickou teorií osobnosti. Mead znal dosti podrobně i práce evropských autorů francouzských. Jeho metodologickou koncepcí výkladu sociální osobnosti ovlivnil známý Charles Horton Cooley, který však je u nás uváděn především v souvislosti s koncepcí primární skupiny. I zde se tvrdošíjně a v rozporu s fakty připisuje Cooleymu i koncepce sekundárních skupin. Tu však v jeho díle nenajdeme. Avšak z hlediska vlivu Cooleyho na G. H. Meada daleko více působila jeho teorie „zrcadlového já“ (looking-glass self). Cooley v ní specifickým způsobem přepracoval idealistické pojetí osobnosti, které znal od Royce a též i od Jamese. Velmi jednoduše lze tuto koncepci sociálního zrcadlového já vyložit takto: Jako vidíme v zrcadle svou tvář nebo postavu a oblečení, tak nacházíme svou sociální podobu v zrcadle druhých, jak o nás smýšlí, jak nás interpretují ve svém vědomí druhí. Zde bychom mohli dokonce s určitou aktualizací podotknout, že Cooley ve svém pojetí zrcadlového já a v širším pojetí i skupiny a společnosti anticipuje husserlovské pojetí sociální reality jako intersubjektivit. Společnost je pro Cooleyho něco, co existuje v mém myšlení jako kontakt a vzájemný vliv určitých idejí a představ, které mají ve svém vědomí i druhí. Společnost je závislá na vědomí druhých a na mém vlastním, i na vzájemné komunikaci s druhými.

Bez ohledu na to, že jde o jen velmi stručné vyjádření souvislosti Cooleyho koncepce zrcadlového já a skupiny i společnosti s Meadovými koncepcemi, lze zcela jasně už u Cooleyho najít metodologické přístupy, které jsou rozvinuty později u Meada. Byly tu samozřejmě i další zprostředkující vlivy. I Mead studoval v Německu, a to dokonce u známého Wundta. Přímo v USA reagoval na vlivný psychologický behaviorismus, který reprezentoval J. B. Watson. Mead vychází při rozpracování svých vlastních metodologických a teoretických přístupů z určité kritiky těchto uvedených směrů. Wundtovi vytýká, že vychází z předpokladu, že myšlení existuje předem jako zdroj vysvětlení duševních jevů. Psychologický behaviorismus není s to vysvětlit specifiku duševních jevů. Vlast-

ní pragmatismus a jeho hlavní představitelé James a Dewey nebyli s to ukázat mechanismus vzniku myšlení a sociálního já.

Mead nazýval své původní přístupy k lidskému chování sociální behaviorismus. Jeho klíčová teze spočívá v tom, že myšlení i sociální já je společensky determinováno, že vzniká v procesu sociální interakce a komunikace. Mead podobně jako Thomas tedy kritizuje ryze naturalistické, biologizující pojetí myšlení i sociálního já a přímo konstatuje, že zkoumání já a myšlení nemůže být řešeno čistě objektivní psychologii, která studuje chování tak, jak je dostupné pozorovateli. Současně se Mead snaží i metodologicky překonat původně ryze idealistické koncepte já, které byly rozvinuty v díle Royce a Jamese.

Svéráznou stránkou činnosti Meada jako zakladatelské osobnosti symbolického interakcionismu je jeho působení na studenty, na filozofii, sociální psychologii a později i na sociologii. Mead nikdy za svého života nevydal nějakou systematickou větší monografii, jeho dílo — to jsou převážně přednášky na univerzitě, případně dílčí stati a studie. Teprve po jeho smrti vydávali Meadovi žáci a stoupenci jeho díla, dokonce přímo i ze záznamu přednášek. Významným editorem Meadova díla byl známý odborník v oblasti sémiotiky a teorie znaků Charles W. Morris. Jde zejména o stěžejní Meadovo dílo *Mind, Self and Society* (1934) a *The Philosophy of the Present* (1938). Z dalších děl, které edičně obstarali jiní autoři, je to *The Philosophy of Act* (1932) a *Movements of Thought in the Nineteenth Century* (1936).

Z posmrtně vydaných děl je zřejmé, že mají filozofické zaměření, ovšem specifikum Meadova působení je v tom, že svými koncepcemi ovlivnil výrazně americkou sociální psychologii a sociologii. Po druhé světové válce, kdy se již zformovala dosti početná skupina Meadových stoupců ve směru symbolického interakcionismu, jeden z jejich významných představitelů (sám autor knihy „Masky a zrcadla“) Anselm Strauss vydal rozsáhlý výběr z Meadova díla pod názvem „*On Social Psychology*“ (1966). O rozsáhlém vlivu Meadova díla na sociologii svědčí i „vypůjčky“ od Meada u strukturního funkcionalismu a zvláště u T. Parsonse.

Bylo již řečeno, že Mead na rozdíl od Thomase se nepodílel na žádném díle, které by znamenalo aplikaci jeho výchozích obecně teoretických a obecně metodologických tezí na empirický materiál. Jeho studie a přednášky mají ráz určitých pojmových a teoretických analýz, které vycházejí z určité obecné metodologie, která je zaměřena proti behavioristickému naturalistickému redukcionismu v interpretaci myšlení a já. Z pozitivního hlediska jde o metodologii, která se podobá použití subjekt-objektové analýzy při výkladu vzniku myšlení a já ze sociální interakce a komunikace. Navíc Mead pod vlivem Wundta věnuje velkou pozornost problematice gest a jazyka a zdůrazňuje výrazně symbolický ráz lidské komunikace a interakce. Určité nesporné vlivy

při analýze významů, znaků a symbolů procesů interakce jsou čerpány z vlastní americké pragmatické filozofie (Pierce, James). Zájmem o problematiku znaků a symbolů mohl Mead částí svého díla i akcentem své metodologie ovlivnit i představitele sémiotiky a teorie znaků (Ch. W. Morris).

Metoda subjekt-objektové analýzy je zcela nesporně přístupem, který má vždy obecně a u Meada konkrétně v sobě prvky dialektiky. Mead ze všech významných amerických pragmatistů, nebo těch, kdo částečně z pragmatismu vycházeli, má ve své metodologii i ve svých analýzách na této metodologii založených nejvíce prvků dialektické metody a dialektického myšlení. Vliv německé filozofie na pragmatismus je všeobecně uznáván. Může to být samozřejmě vliv selektivní, v určité míře a proporci, kdy se více jedním autorem spíše přejímá idealismus než dialektika, navíc i dialektika německé klasické filozofie je idealistická a může být tedy určitým způsobem u určitého autora mystifikována (podle známého Marxova výrazu). Vlivy německé idealistické filozofie a dokonce i Hegelovy filozofie na Meada jsou zřejmé a jsou i doloženy.

Na bázi svých základních metodologických východisek — zaměření proti naturalistickému behaviorismu, zdůraznění sociální podmíněnosti myšlení a já jako produktu interakce a komunikace, subjekt-objektové analýzy Mead rozpracoval řadu podnětných výchozích koncepcí, které později formovaly rozvíjení symbolického interakcionismu, nebo byly přijímány i strukturním funkcionalismem. Jde o jeho teorii interakce, analýzu gest a jazyka. Dále je to jeho teorie o vzniku sociálního já, spjatá se základními pojmy dosti originální teorie sociální role. Také v teorii sociální role, která současně přechází v relativně ucelenou koncepci socializace individua ve společnosti, Mead vychází z pojmu postoj, který je základem interpretace sociální role. Roli nechápe Mead jako souhrn očekávaného chování, které se váže na nositele určité sociální pozice, ale jako přejímání a hraní postojů, jimiž jedinec přejímá své společenské vlastnosti a znaky. Další součástí jeho teorie sociální role je teorie spontánní hry a organizované hry — termíny play a game, které jsou způsobem, jak se socializované individuum učí hrát společnost a vytváří sebe jako sociální bytost. Sociální determinace procesu socializace je u Meada vyjádřena v terminologii významných druhých (rodina a blízcí — tedy v podstatě primární skupiny) a zobecněných druhých — obecné a neosobní požadavky širší společnosti, než jsou jen primární skupiny.

Nesporná dialektika je obsažena v Meadově koncepci vrstev nebo složek sociálního já (Self), když rozlišuje složku „Me“ jako tu část nebo vrstvu socializovaného já, která je odpovědí na požadavky a postoje společnosti, jež jsou internalizovány zvenčí a na část nebo složku I, která je aktivní formou a způsobem reakce individua na společenské nároky. Sociální já (Self) je tedy něco, co vzniká v procesu, v dění, jsou to různé fáze samotného Self. Postoje, které člo-

věk od společnosti převzal, jsou přítomny v jeho vlastní zkušenosti, ale jeho odpověď na ně bude obsahovat aktivní vědomé a dokonce i nové prvky. Me je společenské, konvenční, zvykové, I je osobní, aktivní, tvořivé, iniciativní a autonomní. Podobné dialektické prvky má i Meadova koncepce mnohonásobného já, která vychází z množství situací, interakcí a tudíž i vztahů, do nichž vstupuje, jichž se zúčastní a v nichž jedná individuum. Sama individuální totožnost je proměnlivá. Podle Meada existují různé druhy já odpovídající všem druhům různých sociálních vztahů. Mead tak nadhodil otázku o nejistotě, proměnlivosti a labilitě sociálního já ve společenských poměrech, jejichž podobu a historickou podmíněnost již bohužel nezkoumal.

Zde jsme se také přiblížili ke slabinám jeho metodologického přístupu, které se pak odrážejí i v teoretických koncepcích. Mead právem zkoumá vznik myšlení i já v sociálním kontextu, poukazuje právem na význam gest, jazyka a symbolů v procesu lidské interakce a komunikace. Rozvinul atraktivní a vlivnou koncepci sociální role, přejímání postojů, podnětně poukázal na význam živelné i organizované hry pro proces socializace individua, rozčlenil vlivy společnosti na socializační proces v kategoriích významných a zobecněných druhých. Poukázal rovněž oprávněně na dialektiku vztahu složek já (Self) jako na dialektiku I a Me. Zdůraznil zcela v duchu německé idealistické ale i dialektické filozofie aktivitu, tvořivost, iniciativu a autonomnost subjektu. V koncepci mnohonásobného já naznačil dialektickou problematiku množství organizovaných postojů a vědomých odpovědí na ně v procesu bohatých, mnohostranných společenských vztahů.

Proto sovětský kritik Meadovy koncepce L. G. Jonin zdůrazňuje, že patos meadovské sociální psychologie je úplně jasný a relativní pokrokovost jeho idejí je pro jeho dobu nesporná⁶⁾ Zde by bylo třeba dodat, že toto hodnocení potřebuje upřesnění. Meadovy koncepce jsou relativně pokrokové a inspirativní i dnes, zejména v kontextu americké společnosti. Jeho koncepce jsou ve vztahu k názorům zjednodušeného behaviorismu, empirismu, naturalistického psychologismu i dnes relativně pokrokové v kontextu americké buržoazní sociologie a sociální psychologie. Mohou být pro jednotlivé autory zprostředkujícím článkem přechodu k dialektičtější a hlubší koncepci vztahu individua a společnosti. Mohou být protikoncepcí proti strukturně funkcionalistické, deterministické a zjednodušující koncepci sociální role, jako souhrnu institucionalizovaných požadavků na chování jednotlivce v duchu totálního konformismu a úplného pohlcení individua společností.

Z hlediska marxisticko-leninského hodnocení je však nutno zcela jedno-

⁶⁾ L. G. Jonin: Kritika sociálnoj psychologii Džordža Mida i jejo sovremennych interpretacij. Sociologičeskije issledovanija, 1975, 1, s. 175.

značně poukázat na určité zásadní nedostatky v metodologii i v teoretických tezích G. H. Meada. Jeho prvky dialektického přístupu ke vztahu individuum — společnost mají rysy dialektiky abstraktní s četnými rysy dialektiky idealistické. Jonin vytýká Meadovi převládající sociální psychologismus a nedostatek konkrétní sociologické analýzy. Poukazuje na jeho ahistorismus a netřídní přístup. Společnost vyjadřovaná v Meadových pojmech významní druzí a zobecnění druzí je interpretována nekonkrétně, zásadně u Meada chybí sociálně třídní přístup. Také jeho analýza postojů, symbolů a významů je analýzou, v níž zcela zjednodušeně chybí jakákoliv zmínka o třídním rozdělení společnosti, o tom, že postoje a hodnoty, symboly a významy jsou poznamenány třídním antagonismem. Proto také mají Meadovy přístupy k závažným otázkám vztahu individua a společnosti značně formalistický ráz. Právě tyto vnitřní nedostatky Meadových metodologických a teoretických východisek byly základem jeho možné různorodé interpretace včetně možné tendence k subjektivně idealistickému pojetí jeho hlavních, byť i podnětných a zárodečně dialektických postřehů a objevů. Tendence k subjektivně idealistickému pojetí Meadovy metodologie i jeho teoretických přínosů se skutečně, jak ukážeme později, staly východiskem některých soudobých představitelů symbolického interakcionismu, kteří sami byli zprostředkujícím článkem k vytváření fenomenologické sociologie šedesátých let v USA.

Výtky proti Meadovi za jeho abstraktní, formalistický, nehistorický a málo sociologický přístup s nedostatkem pochopení pro třídní charakteristiku americké společnosti (vždyť Mead mluví spíše o společnosti vůbec) lze téměř ve stejné míře uplatnit i na základní koncepci W. I. Thomase. I jeho pojetí postojů, dialektiky a vzájemného působení individua (osobnosti) a společnosti, jeho pojetí situace a definice situace je mimo dobu a čas konkrétní historické, tj. především americké třídní společnosti.

Tyto základní a důležité kritické výhrady proti Meadovi a Thomasovi jako dvěma nejdůležitějším představitelům zakladatelské generace symbolického interakcionismu, který ve svérázné kombinaci spojuje dílčí přínosy pragmatismu a německé idealistické filozofie však nemají a neměly být důvodem pro podcenění jejich dílčích pozitivních přínosů a postřehů, které jsou nesporně jedním z důvodů jejich značného pozdějšího vlivu na americkou sociální psychologii a sociologii po druhé světové válce.

Ke zvláštnostem vývoje buržoazních společenských disciplín patří i ta skutečnost, že se vyvíjejí jako střetávání a spory mezi mnoha různými směry a školami, z nichž každá představuje často silnou kritiku jednostranností a slabých stránek jiného směru a sama je zase podrobena kritice ve svých slabostech a jednostrannostech jinými školami a směry. Buržoazní společenských disciplín se vyvíjejí také tak, že se v nich na rozdíl od marxismu-leninismu

objevují a nastolují různé závažné problémy metodologické i teoretické opožděně nebo zkresleně a deformovaně. Pro pochopení vývoje buržoazní sociologie a sociální psychologie to však má svůj význam. Tam, kde není velká nebo žádná tradice materialistické filozofie a z ní vycházející sociologie jako právě v USA, tam, kde není silný nebo dostatečný vliv marxisticko-leninské teorie, může idealistické filozofie představovat relativní pokrok v kontextu konkrétního historického vývoje buržoazních společenskovědních disciplín. V tomto smyslu jsou některé metodologické a z nich vycházející teoretické i badatelské výsledky Thomase a Meada pozitivní a zaslouží si nejen kritické, ale i objektivní zhodnocení pro své dílčí přínosy.

3. Metodologické zdůvodnění přístupů symbolického interakcionismu u H. Blumera

Herbert Blumer patří k nejvýznamnějším systematikům a teoretikům směru, jehož zakladateli byli W. I. Thomas a G. H. Mead, i když původně název symbolický interakcionismus pro tuto školu nebyl používán a Thomas i G. H. Mead byli zařazováni pod používanější termín sociální behaviorismus. Vlastní termín výslovně pochází od H. Blumera, který ho považuje za výstižný, byť i poněkud barbarský. Blumer sám vystudoval na Chicagské univerzitě a byl doslova žákem G. H. Meada. Od roku 1927 do roku 1952 přímo působil na oddělení sociologie Chicagské univerzity jako učitel. V podstatě po smrti Meadově v roce 1931 ho nahradil jako intelektuální vůdce a dokonce i organizátor směru symbolického interakcionismu. Postupně se stal ve svých statích a nakonec i ve své syntetizující práci z roku 1969 jakýmsi oficiálním vykladačem základních metodologických, pojmových a teoretických východisek symbolického interakcionismu s velkým důrazem na zdůvodnění specifických metod tohoto směru.

První programový článek Blumera pochází ještě z roku 1938. Není však u nás dostupný. Má název „Sociální psychologie“. Zajímavá je také ta skutečnost, že Blumer byl paralelně se vzestupem strukturního funkcionalismu zásadním odpůrcem všech základních metodologických a teoretických východisek tohoto směru. Zvláště po druhé světové válce vychází několik jeho koncepčních statí. Jde o statě „What is wrong social theory?“, ASR 19, February 1954, „Sociological analysis and the „Variable“, ASR 21, December 1956, „The sociological implications of the thought of George Herbert Mead“, AJS 71, March 1966, Symbolic Interactionism: Perspective and Method, New Jersey 1969. Základní výtah východících metodologických a kategoriálních určení symbolického interakcionismu byl také zařazen v německém překladu v knize

Arbeitsgruppe Bielefelder Soziologen (Hrsg.) Alltagswissen, Interaktion und gesellschaftliche Wirklichkeit 1, Reinbek bei Hamburg 1973, str. 80—146.

Ve své shrnující práci Blumer uvádí základní principy symbolického interakcionismu a pak zvláště zevrubně vykládá specifické a podle něho efektivnější metody sociologického zkoumání, než jsou standardní metody empirické výzkumné sociologie nebo strukturního funkcionalismu.

Podle Blumera spočívá symbolický interakcionismus na 3 základních principech: 1. Lidé ve vztahu k věcem jednají na základě významů, které pro ně věci mají. Ovšem ve vztahu ke kategorii věci je třeba vědět, že Blumer za ně považuje vše, co člověk může ve svém světě vnímat — jsou to fyzické předměty, druzí lidé, ale též instituce, ideály, jimiž se lidé řídí, jednání druhých osob a vůbec situace, s nimiž se lidé setkávají v denním životě. 2. Význam takových věcí může být odvozen nebo vzniká ze sociální interakce, do níž člověk vstupuje se svými bližními. 3. Tyto významy jsou lidmi užívány a měněny v interpretativním procesu, který lidé používají při setkání s věcmi. Jde tedy o tři základní termíny — význam, interakce a interpretace. K těmto třem pojmům přiřazuje Blumer další meadovské kategorie jako gesta, převzetí role druhého (role jako přejímání postojů), označení a jednu z hlavních kategorií H. G. Meada Self.

Pro účely naší analýzy je však nutno se především zaměřit na Blumerův výklad základních a nejdůležitějších metodologických postupů, které Blumer považuje především za specifické pro symbolický interakcionismus. Metodologická východiska však Blumer vyvozuje z předpokládaného charakteru sociální reality. Nesouhlasí s tím, že většina sociologických příruček je založena na přesvědčení, že lidská společnost existuje ve formě pevného životního pořádku a tento pořádek spočívá v dodržování řady pravidel, norem, hodnot a sankcí, které lidem přesně předepisují, jak mají v různých situacích jednat. Proti tomu Blumer namítá, že není pravda, že by plná šíře života v nějaké společnosti byla jen výrazem předem hotových forem společenského jednání (z kontextu je zřejmé, že Blumer kritizuje koncepci strukturního funkcionalismu o společnosti jako řádu). V rámci lidského soužití vznikají podle Blumera stále nové situace, které jsou problematické a pro něž se jeví existující pravidla jako nedostatečná. Podle Blumera jsou sféry nepředepsaného chování v lidském soužití velmi časté.

Ale i případy předepsaného a opakovaného chování se musí počínat znovu. I zde musí účastníci budovat nové linie svého jednání dvojitým procesem pojmenování a interpretace. Společnost je podle Blumera souhrnem osob, které žijí ve společnosti v neustálém procesu interakce. Tento interakční proces spočívá v tom, že účastníci interakce oznamují druhým, co mají dělat tím, že sami interpretují oznámení druhých. Žijí ve světě objektů, s nimiž spojují významy. Zde Blumer přímo vychází z určitých filozofických východisek, když poukazuje na to, že svět skutečnosti existuje jen v lidské zkušenosti a že je zřejmý

jen v té formě, jak lidé tento svět „vidí“. Samozřejmě, že empirický svět je také reálný v duchu realistů (zde myslí Blumer v podstatě stanovisko materialistické. E. U.). Ale neexistuje v konečné a neměnné formě. Přitom nemůžeme skutečnost empirického světa chápat ve formě výsledků přírodních věd.

Vše, co bylo shora uvedeno, má velký význam pro metodologii symbolického interakcionismu. Metodologie se podle Blumera vztahuje k celkovému procesu zkoumání specifického charakteru daného empirického světa. Metodologie proto zahrnuje celkové vědecké bádání a nejen vybranou část nebo aspekt onoho bádání. Každá část vědeckého bádání musí odpovídat stejně jako celkové vědecké jednání specifickému charakteru zkoumaného empirického světa. Proto jsou metody podřízeny empirickému světu a měly by být také podrobeny zkoumání a prověření v tomto světě. Proto také je to empirický svět, který má být základem pro odpověď o rázu používaných metod a ne nějaký model vědeckého zkoumání světa. Celkovým smyslem těchto úvah je tedy tvrzení, že metoda zkoumání reality nemá být nezávislá a konstruována mimo reálný svět, naopak má vycházet z tohoto světa a má mu být ve své prověrce podrobena.

Blumer je proti ztotožňování metodologie jen s částí (a to omezenou) vědeckého jednání, například proti ztotožnění metody vědeckého poznání s moderními kvantitativními postupy. Metodolog není pro něj někdo, kdo je vynikajícím způsobem zběhlý ve znalosti a použití takových metod a postupů. Blumer v podstatě kritizuje nezávislost metodologie na specifickém charakteru empirického světa. Jak tedy podle Blumera máme zkoumat empirický svět, který je pro něj světem každodenním (zde se objevuje též další termín, který původně u Meada ani Thomase není, je to termín každodenní svět). Empirický sociální svět je svět každodenní zkušenosti, je to vrchní vrstva toho, co v našem životě vidíme a v životě druhých poznáváme. Velmi ostře se Blumer obrací proti těm vědcům, kteří neznají obvykle ani trochu empirický sociální svět a přesto se odvažují k němu vědecky přistoupit jenom proto, že jsou přesvědčeni, že předem hotové obrazy a stereotypy o světě, které převzali z oboru, jim dávají právo a možnost poznat empirický reálný svět, který vůbec předtím neznali a neznají.

Aby bylo možno poznat svět, který chce sociolog zkoumat, nestačí, aby sebevědomě používal těch metod a postupů, které mu jeho věda dává jako naprosto spolehlivé. Proto Blumer navrhuje specifickou metodu, kterou nazval *explorace*. Této metodě a termínu, jimž ji vyjadřuje, připisuje specifické vlastnosti. Jde o metodu, která má umožnit, aby bylo dosaženo navzájem se doplňujících a spojených cílů. 1. Umožnit badateli, aby se důvěrně a všestranně seznámil s oblastí sociálního života, kterou zkoumá, již však ale ve většině případů nijak předem nezná a není s ní nikterak obeznámen. 2. Nastínit a zlepšit jeho výzkum tak, aby jeho problémy, jeho výzkumné zaměření, jeho data a analytické vztahy

i interpretace vyplývaly ze zkoumaného empirického světa, v němž jsou a mohou být především zdůvodněny. Explorace je pružný postup, v němž badatel střídá jednu výzkumnou metodu za druhou, zaujímá v průběhu svého studia reality nové pozice pozorování, v němž se pohybuje v novém směru, o kterém dříve neuvažoval. V tomto postupu mění své mínění o tom, co jsou důležitá data, když získal více informací a lepší pochopení té reality, kterou zkoumá. Explorativní výzkum klade Blumer proti předepsanému a omezenému způsobu, který je dnes vyžadován od současného pojetí vědecké práce. Flexibilitu explorativního zkoumání nelze však chápat tak, že by vůbec nedávala žádné zaměření výzkumu.

Spíše jde o zdůraznění toho, že na začátku bývá výzkumný cíl stanoven příliš široce, a proto se musí v průběhu zkoumání postupně zužovat a konkretizovat. Cílem explorativního výzkumu je dospět k jasnému pochopení toho, jak se má klást problém, dále zjistit, která data jsou přiměřená pro daný problém, rozvinout představy o významných spojovacích liniích a navrhnout konceptuální prostředky, se zřetelem na to, co se badatel dozví o té sféře života, kterou zkoumá. Toto pojetí a tento přístup se podle Blumera liší významně od povýšené pozice badatele, od něhož se v běžném existujícím vědeckém programu vyžaduje, aby poskytl od začátku studia pevný a jasně strukturovaný problém a předpokládá se, že ví přesně, které druhy dat má sbírat a že má po ruce svůj připravený soubor technik a že uspořádává své výsledky pomocí předem stanovených kategorií. Explorativní zkoumání není vázáno předem na nějaký určitý soubor technik — má a může používat každý způsob postupu, který zaručuje určitou pravděpodobnost, že bude získán přesnější obraz o tom, co probíhá ve sféře sociálního života, jež je předmětem zkoumání. Explorativní metoda může zahrnovat přímé pozorování, rozhovor, získání životopisu, zvukové snímky komunikace zkoumaných osob, použití dopisů a deníků, provedení skupinových diskusí. Nebo je dobré vyhledat účastníky interakce, kteří jsou výborní pozorovatelé a dobře informováni, z nich je možné vytvořit diskusní a informativní skupinu, což je podle Blumera daleko efektivnější a užitečnější než reprezentativní náhodný výběr. Přitom musí být výzkumník stále připraven přezkoumat a měnit své představy, názory, koncepce o oblasti života, kterou zkoumá. Cílem explorativní metody je rozvinout a realizovat, naplnit ve shodě s okolnostmi co možná nejrozsáhlejší a nejpřesnější obraz zkoumané oblasti, a to umožňuje výzkumníkovi být doma ve zkoumané oblasti, to mu dává jistotu, že o zkoumané skutečnosti skutečně něco podstatného ví.

Vedle explorace navrhuje Blumer ještě další postup, který nazývá anglickým výrazem inspection (volně to může znamenat kontrolu, prověrku). Také v tomto smyslu interpretuje tento termín i Blumer. Je to intenzivní a koncentrované prověřování empirického obsahu všech libovolných analytických prvků, jakož

i tomu odpovídající prověrka empirických vlastností vztahů mezi takovými prvky. Analytické prvky jsou všechny možné obecné nebo kategoriální jednotlivé prvky, které jsou v analýze použity, jako např. integrace, sociální mobilita, asimilace, charismačké vůdcovství, byrokratický vztah, systém autority, morálka, relativní deprivace, postoje atd.

Inspekce sestává z prověrky daných analytických prvků způsobem, který Blumer srovnává s postupem, jak zacházíme s předmětem, který neznáme. Prototyp inspekce představuje naše zacházení s cizím fyzikálním předmětem: zvedáme ho, pozorujeme ho, otáčíme ho během pozorování, díváme se na něj z toho či onoho úhlu, klademe si otázku, co by to mohlo být, pak se vracíme, obracíme opět předmět zpět do původní polohy a konfrontujeme se s ním vzhledem k našim otázkám, zkoušíme ho a prověřujeme tím či oním způsobem. Toto přesné a měnící se zkoumání je podstatné na inspekci. Taková inspekce totiž není předem hotova, rutinizována nebo předepsána, stává se něčím takovým jen poté, když již víme, oč jde, a proto můžeme například použít testu. Inspekce je podle Blumera spíše flexibilní, plná fantazie, je tvořivá a svobodná, razí nové směry. Inspekce je v Blumerově pojetí opakem postupu operacionalizace. Ten, kdo používá inspekce, se snaží určit vlastnosti analytických elementů intenzívním výzkumem jejich daností v empirickém světě. Protože se použití inspekce opomíjí, je použití analytických elementů v současném sociálněvědním výzkumu určitým způsobem, jak říká Blumer, skandální. Nikde to není prý zjevnější než na stavu běžných koncepcí, které vykládají analytické prvky. Převážná většina našich koncepcí je podezřele vágní a nepřesná ve svém empirickém obsahu, a přesto je používáme stále ve svých analýzách bez omezení, bez snahy a rozpracování, vyjasnění a prověření jejich empirického obsahu. Žádoucí zlepšení jejich empirického významu se nedosáhne nikterak „operacionalizací pojmů“. Toto můžeme dosáhnout jedině pečlivou inspekci jejich empirických daností, v jejím průběhu se izoluje a vysvětluje specifikum empirických daností.

Explorace a inspekce tak tvoří nutné způsoby postupu pro přímou prověrku empirického sociálního světa. Zahrnují to, co se někdy nazývá „naturalistický výzkum“, který je zaměřen na daný empirický svět v jeho přirozené, probíhající specifice a ne na simulování takového světa, nebo na jeho abstrakci (jak se to děje v případě laboratorního experimentu), nebo na nahrážku tohoto světa ve formě nějaké předem hotové představy. Zásluha naturalistického studia je v tom, že bere v úvahu empirickou oblast a zůstává jí blízko. Zde ovšem nemá Blumer na mysli kopírování metod přírodních věd, naturalistický výzkum vysvětluje na příkladu Darwina. Ten prý rovněž byl v přímém kontaktu s empirickou přírodou, z ní vyvodil své postupy a pak také vědecky interpretoval. Z metodologického hlediska je symbolický interakcionismus na skutečnost

vázaný přístup k vědeckému zkoumání lidského soužití a lidského chování. Jeho empirický svět je přirozený svět takového soužití a chování. Zakotvuje své problémy v tomto přirozeném světě, vede své výzkumy v něm a odvozuje své interpretace z takového naturalistického zkoumání — jde tedy o přímé prověřování empirického sociálního světa. Symbolický interakcionismus není chybně veden mýtickou vírou, že kvůli vědeckosti je nutné utvářet zkoumání tak, že odpovídá předem hotovému programu empirického zkoumání tím, že například přejímá pracovní způsob moderních přírodních věd, nebo předem navrhuje pevný logický nebo matematický model, nebo vnucuje studium reality ve statistickém či matematickém rámci, nebo ho provádí podle předem hotových proměnných, nebo že ho omezuje na zvláštní standardizovaný postup ve formě dotazníku.

Po výkladu základních dvou metodických postupů explorační a inspekční pak Blumer shrnuje podstatu symbolického interakcionismu znovu takto: Lidé jsou individuálně nebo kolektivně zaměřeni na jednání na základě významů objektů, které tvoří jejich svět. Spojení lidí se děje nutně ve formě procesu, v jehož průběhu si navzájem něco oznamují, ohlašují a tato oznámení či pojmenování druhých lidí také interpretují. Sociální jednání je vybudováno a vytvářeno v procesu, v němž jednající interpretují a oceňují situace, s nimiž se setkávají. Jsou to komplexní řetězce jednání, které tvoří organizace, instituce, dělba práce a sítě vzájemných závislostí, jsou to dynamické a ne statické záležitosti.

Zdůraznění podstatné role významů a interpretací, jimiž účastníci interakce vykládají a v nichž vidí své jednání, je předpokladem dalšího metodologického principu symbolického interakcionismu. Vědec musí vidět realitu tak, jak ji vidí, pojmenovávají a interpretují sami účastníci, vědec se musí oprostít od profesionálního předsudku, že účastníci interakce vidí a označují svět jako on. Jeho interpretace a závěry musí vycházet z interpretací a významů vlastních účastníků interakce a tomu musí být podrobeny všechny základní metodologické přístupy. Apriorní metodologické přístupy k jakékoli oblasti reality chápané jako závazné, nutné a předem vědecké, zabraňují přímému proniknutí k realitě a v podstatě tuto realitu zkreslují a deformují. Jednoduše řečeno, zkoumající musí vidět a zkoumat realitu tak, jak ji vidí a interpretují sami účastníci a tomu musí podrobit, případně na základě toho obměnit, upřesnit a zdokonalovat své metodické postupy.

Blumer tedy v podstatě jako systematik názorů G. H. Meada a W. Thomase shrnul a také ve své vlastní interpretaci vyložil základní metodologické přístupy a zásady symbolického interakcionismu. Je to především jeho pojetí metody explorační a inspekční kombinované se základními koncepcemi interakce, významů a interpretace. V jeho pojetí je symbolický interakcionismus směrem, který metody zkoumání sociální reality podrobuje povaze reality samé i význa-

mům a interpretacím laických účastníků sociální interakce. Blumer je ostrým kritikem všech metodických koncepcí empirismu, behaviorismu a pozitivismu, ale i strukturního funkcionalismu. Jeho výtky proti standardním výzkumným metodám a praktikám nelze nechat bez povšimnutí a ignorovat ve jménu sebevědomého empirismu a pozitivismu s jeho přesvědčením o apriorní exaktnosti metod, jež používá. Blumer zproblematizoval, a to podle mého názoru právem, suverénní představu, že empirický sociolog může na základě standardizované, rutinní a schematické metodologie přistoupit ke zkoumání jakékoli reality a že jeho zpracování a výklad reality prostřednictvím standardních a osvědčených či samozřejmě používaných metod je automaticky vědecký. Blumer má i část pravdy tam, kde zdůrazňuje v návaznosti zejména na Thomase oprávněné místo biografického přístupu a metody zkoumání osobních dokumentů při studiu sociální reality. Ignorovat subjektivně významovou a interpretační stránku sociální interakce nelze ve jménu falešného boje proti subjektivismu a ve jménu stejně fetišistické a naturalistické koncepce objektivity.

Nedostatky Blumera jsou jinde. Lze mu právem vytknout, že zůstal pouze na úrovni vyhlášení svých specifických metodologických postulátů a že neprovedl sám jejich ověření a použití při svých konkrétních výzkumech, aby i výsledky výzkumu dokázal větší užitečnost či plodnost svých metodologických a interpretačních principů. Blumer zachovává i nedostatky, kritizované jako nedostatky Thomasových a Meadových koncepcí. Jeho podnětné kritické metodologické koncepce jsou i nadále zatíženy netřídním, abstraktním, nehistorickým a spíše formálně obecně vyhlášeným přístupem. V konfrontaci s těmito základními nedostatky je i oslabena zásada, že metody výzkumu mají odpovídat povaze empirické reality. Povaha empirické reality jako obsažného zdroje metodologických a logických forem konkretizována není. Navíc Blumer má tendenci přes naprosto oprávněné kritiky nároků empirismu a pozitivismu na metodologicko-vědecký monopol ignorovat sociálně historické i třídní podmínky vzniku a rozvoje empirické sociologie v USA; jeho kritika je především omezena na rámec metodologie, obecných pojmů a kategorií, sociální souvislosti metodologické koncepce mu unikají.

Vedle Blumera se po druhé světové válce jako představitelé symbolického interakcionismu dostávají do popředí i jiní američtí autoři; je to zejména Anselm Strauss, N. Glazer, M. Natanson, T. Shibutani, z mladších například N. Denzin. Interpretace symbolického interakcionismu v díle Manforda Kuhna je spíše odklonem od klasického pojetí zakladatelů i Blumerovy koncepce. Blumerův významný žák z období jeho kalifornského působení po odchodu z Chicaga E. Goffman se v podstatě osamostatnil a stal se sám zakladatelem určitého specifického směru, který dostal název sociální dramaturgie. Návaznost je zejména na jednu s významných kategorií symbolického interakcionis-

mu, kategorii sociální role. Metodologie E. Goffmana je tak již přece jenom odlišná, i když by si zasloužila pro svůj vliv v USA i v NSR samostatný rozbor.⁷⁾

Symbolický interakcionismus v zakladatelské koncepci G. H. Meada a W. Thomase, systematizovaný H. Blumerem a dalšími stoupenci tohoto směru měl však ve vývoji americké sociologie a sociální psychologie ještě další specifickou, zprostředkující funkci. Stal se článkem spojujícím americkou sociologii a sociální psychologii se vznikající a stále vlivnější americkou fenomenologickou sociologií. Je možné dokonce říci, že existence směru symbolického interakcionismu v USA byla vůbec jednou z podstatných podmínek rozvoje a rozmachu fenomenologické sociologie v USA.

II. METODOLOGICKÉ PRINCIPY FENOMENOLOGICKÉ SOCIOLOGIE

Fenomenologická sociologie má jednoznačně jeden určitý a přesně zjistitelný zdroj, je jím Husserlova filozofická fenomenologie. Jaké však byly složité a doslova klikaté cesty Husserlovy fenomenologické filozofie, jimiž se dostala z Německa až do USA? Jsou známy v rámci Německa tendence o přenesení filozofických podnětů Husserlovy fenomenologie do sociologie především z díla M. Schelera a potom i A. Vierkandta. Ty však samy o sobě neměly nějaký rozsáhlý vliv na vývoj německé sociologie mezi dvěma světovými válkami a rozhodně pak už ne v USA. Ve Spojených státech byli již před druhou světovou válkou jednotliví nepočtení stoupenci Husserlovy fenomenologické filozofie. Byl to například M. Farber. Ti však neměli žádný významný vliv na rozvoj americké sociologie. Úkol přenést podněty husserlovské filozofie do USA a tam zejména pak do sféry sociálních věd a zvláště sociologie připadl filozofovi rakouského původu A. Schützovi. O jeho zprostředkovatelské a doslova vůdčí roli pro rozvoj americké fenomenologické sociologie jsem pojednal na jiném místě.⁸⁾ Zde však vzhledem k základnímu zaměření této studie jde především o hlavní metodologické přístupy, jež jsou příznačné pro americkou fenomenologickou sociologii. V této souvislosti je alespoň částečně třeba řešit otázku, do jaké míry má v sobě Husserlova filozofie určité vyslovené nebo implicitní metodologické předpoklady, které by se mohly stát přímo nebo zprostředkovaně východiskem metodologie fenomenologické sociologie. Při hledání odpovědi na

⁷⁾ Viz kritickou interpretaci symbolického interakcionismu i sociální dramaturgie v sovětské kolektivní práci pod vedením L. G. Jonina a G. V. Osipova: *Kritika sovremennoj buržoaznoj teoretičeskaj sociologii*. Moskva 1977, s. 68—94.

⁸⁾ Viz E. Urbánek: *Fenomenologická sociologie — vlivný směr americké buržoazní sociologie*. Sociologický časopis, 1981, 1, s. 35—50.

tuto otázku nám pomůže práce západoněmeckého sociologa H. Braunera, který si výslovně klade úkol prozkoumat, do jaké míry obsahuje Husserlova fenomenologie teoretické ale i metodologické podněty pro sociologii.⁹⁾

Brauner v podstatě velmi zevrubně zkoumá jednak vlastní Husserlovo dílo, jednak rozsáhlou husserlovskou literaturu německou i anglosaskou a některé jeho závěry lze použít. Navíc jde o práci z poslední doby, která zachycuje všechny základní výboje husserlovské filozofie ve vztahu k sociologii.

Brauner především uvádí základní námitky o významu nebo důležitosti Husserlovy filozofie pro sociální vědy vůbec a sociologii zvláště. Velmi rozšířené kritické hodnocení Husserlovy filozofie ve vztahu k sociálním vědám i filozofii před rozmachem fenomenologické sociologie shrnuje Brauner takto: 1. Husserlova filozofie zůstává stát u pouhé egologie a je pro sociální vědy irelevantní. 2. Husserlovo myšlení vede k idealistické transcendentální filozofii, která je pro moderní sociální vědecké teorie nezájímavá. 3. Orientace na filozofické ideje je pro sociální vědy beztak škodlivá a zabraňuje jejich emancipačnímu procesu k samostatným vědecko-empirickým disciplínám. 4. Použitá metoda fenomenologie — zření podstat — je čistá spekulace a není intersubjektivně prověřitelná, a proto je nutné ji odmítnout jako nevědeckou.¹⁰⁾ Jako doplněk uvádí Brauner ještě dnes již poněkud kuriózní názor známého západoněmeckého sociologa *Königa*, že podle *Königova* chápání vědy není fenomenologie žádným přímým tématem sociologie. Skutečný stav a zvláště vliv fenomenologie ke sociologie v USA, v NSR, ale také i v Anglii dokazuje, že König byl v tomto ohledu špatným prorokem.

Je faktem, že fenomenologická metoda zření podstat nebo pojetí fenomenologické redukce jako metodologického postupu nebyla a není ani přímým zdrojem konstituování fenomenologické sociologie. Na druhé straně však zůstává faktem, že husserlovská fenomenologická filozofie sociologii ovlivnila a stala se některými svými částmi, zprostředkována především Schützem, nesporným základem formování fenomenologické sociologie. Brauner to formuluje tak, že říká toto: „Fenomenologie není ani uzavřená teorie, ani neposkytla metodu vyhovující kritériu intersubjektivní prověřitelnosti — spíše poskytla program, který by měl umožnit sociologii analýzu výkladu smyslu a procesů kladení smyslu, které realizují ti, kdo žijí v sociálním světě.“¹¹⁾

Avšak vlastní metodologické principy, které měly vliv na rozvoj fenomenologické principy, rozvinul v návaznosti na Husserlovy práce z jeho posledního období především A. Schütz.

⁹⁾ H. Brauner: Die Phänomenologie Edmund Husserls und Bedeutung für soziologische Theorien. Meisenheim am Glan 1978.

¹⁰⁾ Viz H. Brauner, uved. práce s. 89.

¹¹⁾ H. Brauner, cit. práce, s. 92.

1. Schützovy metodologické principy a jejich aplikace v sociologii

A. Schütz byl nesporně v určité míře a v určitém rozsahu žákem Husserlovým. Studoval však nejen filozofii, ale i ekonomii a právo. Nebyl také ortodoxním husserlovcem. Již jeho první a vlastně jediné velké knižní dílo, které napsal a vydal za svého života bylo kombinací husserlovského přístupu s určitými významnými vlivy metodologických a teoretických koncepcí Maxe Webera. Jde o práci z roku 1932 „Der sinnhafte Aufbau der sozialen Welt“, v níž jsou zcela jasně proporce vlivu Husserlovy filozofie i Weberovy metodologie. I když je zde Max Weber kritizován za to, že svou správnou myšlenku o tom, že sociální jednání ve společnosti je vždy spjato se smyslem, který mu přisuzují nebo přisuzují jednající, nespojuje s otázkou po konstituování tohoto smyslu, zůstal po celý vědecký život Schütze trvalou metodologickou inspirací. Kritika M. Webera je nesporně podnícena Husserlovým pojetím konstituce smyslu, avšak metodologie ideálních typů a vědeckého uchopení a pochopení subjektivního smyslu lidského jednání byla a zůstala jedním z klíčových problémů celoživotního Schützova díla. Je to otázka, jak vědecky, objektivně, vědeckými metodami zachytit subjektivní smysl jednání. Nejde tedy u Schütze o nějakou introspektivní metodu, vcítění a podobně, což se někdy nesprávně přisuzuje i M. Weberovi.

Přes všechny kritické výhrady, které ve své první velké práci adresuje Schütz Weberovi, podržel i v dalších etapách své teoretické činnosti významné metodologické a teoretické podněty od M. Webera. Jde o myšlenku o nutnosti vědecké teorie jednání a o metodu konstrukce ideálních typů, nebo jak ji později také alternativně Schütz nazýval konstrukce „homunkulů“ nebo loutek. Tyto myšlenky Schütz rozvíjel a zdokonaloval již jako emigrant ve Spojených státech, kam se uchýlil na počátku druhé světové války. Zde v přednáškové činnosti, ve statích, studiiích i referátech rozvíjel své základní metodologické a teoretické přístupy, jimiž podstatnou měrou přispěl ke konstituování americké fenomenologické sociologie.

Schütz jistě vychází z německé duchovnědní tradice. Součástí této tradice je zdůraznění rozdílu mezi přírodními a společenskými vědami a též i rozdílu mezi jejich metodami. Schütz však neklade proti sobě přírodní a společenské vědy jako absolutně protikladné. Upozorňuje na rozdílnost jejich postupu při zkoumání příslušné sféry reality. Bez ohledu na možné kritické výtky vůči koncepcím duchovnědním, je zapotřebí říci, že rozdíly mezi přírodními a společenskými vědami existují, a to proto, že přírodní a společenská skutečnost nejsou skutečně totožné. Ignorovat odlišnost přírodní a společenské reality znamená v podstatě rozvíjení naturalistické redukce sociální na jednodušší přírodní

realitu, tím se stírá nebo úplně ignoruje kvalitativní specifikum společenské reality.

I marxismus zdůrazňuje, že přes všechny možné a nutné formy souvislosti a zprostředkování sociální reality s přírodou je přírodní realita skutečností danou, kdežto sociální realita, společnost je skutečností tvořenou sociálně a historicky lidmi. Na rozdíl od přírodních procesů, které jsou v podstatě živelné, jsou sociální procesy vždy činnostmi, které lidi realizují za účasti účelného vědomí, vědomí je vždy vklíněno do lidské společenské činnosti, je vždy účastno na tvoření sociální reality, vzpomeňme jen na Engelsovu formulaci, že lidé dělají dějiny vždy s vědomím, nikoli vždy však vědomě a uvědoměle. Proto je nutné uznat racionální jádro duchovédního přístupu, který do určité míry oprávněně postuluje rozdíl mezi přírodní a společenskou skutečností a také právem z toho vyvozuje myšlenku o nestejnosti nebo netotožnosti metod přírodních a společenských věd.

Schütz tuto problematiku řeší ve svých kategoriích a ve své interpretaci. Uznává, že všechny vědy mají v té či oné míře stejná nebo obdobná procedurální pravidla, vztahující se ke správné organizaci myšlení. My bychom řekli, že jsou jim společná určitá logická pravidla vědeckého poznání. Tak například Schütz považuje za samozřejmé, že každé vědecké poznání (ať je v rámci přírodní, nebo společenské vědy) musí odpovídat postulátu logické konzistence. Schütz ho chápe tak, že ve shodě s tímto postulátem je nutné, aby systém typických konstrukcí nastíněných vědcem byl ustanoven s nejvyšším stupněm jasnosti a zřetelnosti konceptuálního rámce a musí být plně slučitelný s principy formální logiky. Jejich přísně logický charakter odlišuje myšlenkové objekty vědy od myšlenkových objektů myšlení zdravého rozumu. Tento postulát logické konzistence je závazný pro přírodní i společenské vědy.

Rozdíl mezi přírodními a společenskými vědami tkví podle Schütze především v tom, že jejich konstrukce jsou konstrukcemi různého stupně. Teoretické konstrukce přírodních věd jsou konstrukcemi prvního stupně. Fakta a události probíhající v přírodě nejsou předběžně ani vybrána, ani předběžně interpretována, neodhalují vnitřní struktury relevance (struktury významu). Významy jako takové nejsou vlastní přírodě. Fakta, údaje a události, s nimiž přírodní vědec pracuje jsou právě fakta, události v jeho observačním poli, ale toto pole nic „neznamená“ pro molekuly, atomy a elektrony.

Naproti tomu fakta, události a data, jež jsou tu před sociálním vědcem, mají zcela odlišnou strukturu ve srovnání s fakty a údaji i událostmi, které zkoumá přírodovědec. Předmětem zájmu sociální vědy jsou jednající aktéři, lidské bytosti angažované a zapojené ve všech druzích sociálních vztahů. Tito aktéři jsou podle Schütze originálního výrazu determinováni svou individuální biografickou situací, mají svou zásobu vědění po ruce, sledují cíle, mají své

účely a plány i motivy, mají i jako účastníci každodenního „životního světa“ (výraz Husserlův) určité koncepce světa, v němž žijí i o sobě jako o bytostech žijících v tomto světě. V podstatě interpretují, dávají smysl a význam všemu, s čím se v každodenním životním světě setkávají. Jejich jednání, jakož i jednání druhých aktérů má pro ně smysl. Všechny předběžné koncepce a interpretace každodenního životního světa jeho praktickými, laickými účastníky musí být vzaty v úvahu při vypracování organizovaného vědění o sociální realitě v její plné konkrétnosti, tj. jako zakoušené sociálními aktéry v jejich denním životě. Jde tedy u společenské vědy o konstrukce *druhého stupně*, protože jejich vytváření musí brát zřetel na interpretace, které mají sociální aktéři o sobě, o druhém, o svém světě.

S tím souvisí dva další, ale již specifické postuláty platné pro společenské vědy. Jde o postulát subjektivní interpretace a o postulát adekvátnosti. Postulát subjektivní interpretace vyžaduje, aby pro vysvětlení lidského jednání se vědec ptal, jaký model individuálního myšlení může být konstruován a jaké typické obsahy mu musí být připisovány, aby byla vysvětlena pozorovaná fakta jako výsledek aktivity takového myšlení v pochopitelné relaci. Shoda s postulátem subjektivní interpretace dává možnost referovat o všech druzích lidského jednání, o jejich výsledcích vzhledem k subjektivnímu smyslu takového jednání, nebo vzhledem k výsledku, které takové jednání má pro aktéra.

Dalším postulátem je postulát adekvátnosti. Každý termín ve vědeckém modelu lidského jednání musí být konstruován tak, aby lidské jednání realizované v životním světě individuálním aktérem způsobem, který je vyznačen typickou konstrukcí, bylo pochopitelné jak pro aktéra, tak i pro jeho bližní v termínech interpretace zdravého rozumu každodenního života. Shoda s uvedeným postulátem zaručuje shodu konstrukcí sociálního světa ve vědě s konstrukcemi zdravého rozumu o zkušenosti se sociální realitou.¹²⁾

Konstrukce druhého stupně, jež jsou produktem sociální vědy, jsou právě ony ideální typy, které Schütz nazývá také svými vlastními termíny buď homunkuly, nebo loutkami. To jsou ideální konstrukce vytvářené sociálním vědcem podle jeho uvážení, ale také ve shodě s jeho vědeckým problémem. Model sociálního světa je vytvářen prostřednictvím homunkulů nebo loutek či ideálních typů. Konstrukce ideálního typu je podřízena požadavku, že musí existovat relace mezi tím, co je připisováno homunkulovi a aktuálním chováním příslušného aktéra na scéně sociální reality. To znamená, že aktér se musí poznat v homunkulovi a vidět v něm idealizaci sebe sama. Konstruování ideálních homunkulů je idealizací těch typizací a sebetypizací, které skuteční aktéři praktikují v každodenním životě.

¹²⁾ Viz A. Schütz: Selected Papers I. The Hague 1962. s. 43—44.

Podobně jako u M. Webera, je i u A. Schütze mezi ideálním typem smyslu-
plného jednání a skutečným jednáním aktéra v konkrétní situaci řada vztahů.
Ideální typy určitým způsobem zobecňují jedinečné akty jedinečných situací
aktérů. Představitel vědy nahrazuje objekty zdravého rozumu myšlenkovou
konstrukcí ideálního typu. Podle Schütze a jeho specifické terminologie žije
jednotlivec v každodenním světě tak, že je určen svou minulou zkušeností, je
determinován svou individuální biografickou situací. Ale představitel sociální
vědy konstruuje typické vzory průběhu jednání, odpovídající průběhu události
a teprve pak koordinuje k těmto typickým vzorům průběhu jednání personál-
ní typ, model aktéra, jehož si představuje jako nadaného vědomím. Připisuje mu
dále ve specifické ryze schützovské terminologii řadu typických motivů „aby“
a motivů „protože“. Konstruovaný homunkulus není ničím jiným než původ-
cem svých typických funkcí. Proto také v souvislosti s konstrukcemi modelů
druhého stupně může Schütz navazovat na jednoho z uvedených čelných před-
stavitelů symbolického interakcionismu — G. H. Meada a na jeho teorii sociální
role.

Schütz také přejímá a používá jeden z klíčových pojmů Husserlovy filozofie
— pojem životního světa (Lebenswelt), jehož zkoumání Husserl věnoval
zásadní pozornost ve svých pozdějších a zvláště posledních pracích. Husserlova
filozofie je nesporně idealistická, přes všechny pokusy povznést se nad protikla-
dy materialismu a idealismu. Je to egologie, učení o aktivitě vědomí já a jeho
konstitutivních úkonů včetně konstituování významu. Jako každá egologie
měla i Husserlova filozofie zásadní problém s tím, jak přejít od aktivního vědo-
mí já ke druhým já a k jejich sociálnímu životu. Tento problém Husserl nikdy
důsledně nevyřešil, což mu vytýká i Schütz. Svými pojmy životní svět, svět
každodenní a přirozený postoj v životním světě vytvořil určité předpoklady pro
přechod fenomenologie k sociální problematice, což je zvláště patrné v poslední
Husserlově práci „Krise evropských věd“. Schütz interpretoval pojmy životního
světa, každodennosti a přirozeného postoje metodologicky i teoreticky tak, že
se mohly stát a také staly základními pojmy fenomenologické sociologie. Meto-
dologický smysl těchto pojmů zcela jasně zaměřuje fenomenologickou socio-
logii na zkoumání „činné stránky“, což odpovídá tradici německé idealistické
filozofie i husserlovské fenomenologii. Navíc se v pojmu životního světa a kaž-
dodenního světa dostává do zorného pole husserlovské filozofie a zprostředko-
vaně přes Schütze i do americké fenomenologické sociologie problematika
praktického světa ovšem v idealistické interpretaci Husserlovy filozofie a v méně
idealistické (jde o rozdíl stupně) interpretaci A. Schütze.

S tím souvisí i další klíčový pojem Husserlovy filozofie — pojem inter-
subjektivity, použitý ve vztahu k charakteristice sociálního světa. I tento pojem
Schütz přejímá a modifikuje v podobě přijatelné pro sociologii a její výzkumy.

Pojem intersubjektivitý má svůj vlastní metodologický obsah. Nadhazuje a vytýčuje klíčový problém o podstatě a povaze sociální reality a také na ni svým způsobem odpovídá. Metodologicky je pojem intersubjektivitý pro charakteristiku sociálního světa podnětný (v rámci americké buržoazní sociologie), protože jednak navazuje na tradici amerického pragmatismu a symbolického interakcionismu, jednak zdůrazňuje ty aspekty sociální reality, které ignoroval nebo deformoval empirismus, pozitivismus a strukturní funkcionalismus v americké sociologii. Jde o ztotožnění sociální reality s realitou přírodní, o naturalistický redukcionismus, o absolutní ztotožňování metod přírodních věd s metodami sociálních věd a o nepochopení činné, subjektivní stránky společenské aktivity člověka. V pojmu intersubjektivitý, v tvrzení, že životní svět, každodenní svět je svou povahou vždy intersubjektivní, souhrnem vztahů mezi vědomými subjekty a aktivitou konstitutivních úkonů, které se projevují v záměrné (intencionální) a významové a smysluplné stránce životního světa, zdůraznila fenomenologická sociologie nesporný fakt účasti vědomí na tvorbě sociální reality a zprostředkovanost sociální reality účelným a aktivním vědomím.

Americká sociologie se od šedesátých let, v době ústupu strukturního funkcionalismu i oslabení vědecké atraktivitý omezené empirické sociologie stále více obrací díky zprostředkující roli Schütze i na základě přínosů symbolického interakcionismu k fenomenologické sociologii. Ta se stává v sedmdesátých letech jedním z hlavních (i když ne jediným) teoretických směrů americké buržoazní sociologie s četnými a významnými vlivy i na sociologii anglickou a v Západním Německu. Přejímá od husserlovké filozofie a od Schütze řadu uvedených metodologických, teoretických, pojmových a kategoriálních podnětů, které dále ve svých různých proudech specificky akcentuje, obměňuje nebo dokonce selektivně vykládá po svém.

Z dalších kategorií i metodických podnětů, kterými Schütz působil na formování fenomenologické sociologie, lze zaznamenat jeho akcent na biograficky determinovanou sociální situaci jednotlivce, což již ve shodě s tradicí důrazu symbolického interakcionismu na biografickou metodu a osobní dokumenty vytváří vlivný metodologický proud, který preferuje takzvaný biografický přístup i zkoumání osobních dokumentů při výzkumu. Navíc mohla americká sociologie navázat na tradici W. I. Thomase a F. Znanieckého i na metodologické syntézy H. Blumera.

Velký důraz na zkoumání všech forem vědomí, které jsou součástí životního světa, světa každodennosti, všech významných interpretací a typizací, jimiž účastníci vykládají svou interakci vedl u Schützových stoupců k novému pojetí sociologie vědění. Nejde jen o zkoumání systematických a usoustavněných forem vědomí typu ideologie nebo mýtu či utopie, jde o zkoumání každého a všech typů všedního vědomí, jehož prostřednictvím účastníci interakce

interpretují svou interakci a dávají jí určitý význam a smysl. V této linii rozvíjeli fenomenologické interpretace schützovské sociologie vědění zvláště odchovanci Schütze P. Berger a T. Luckmann.¹³⁾

Nejpočetnější směr nebo školu americké fenomenologické sociologie tvoří takzvaná etnometodologie reprezentovaná především A. Cicourelm a H. Garfinkelem. Jejich práce ze šedesátých a sedmdesátých let navazuje na Schütze, čerpají i z amerických zdrojů lingvistických (Chomsky) a z některých částí symbolického interakcionismu. Jak naznačuje název tohoto směru etnometodologie, jde o vědomě koncipovaný metodologický program, jak zkoumat metodicky všechny interpretace a významy, jimiž účastníci interakce v životním, každodenním světě konstruují, udržují nebo modifikují sociální realitu jako skutečnost převážně intersubjektivní. V této souvislosti etnometodologové rozvinuli celou řadu specifických „etnometod“ pro zkoumání interakce v životním světě. Jde o takzvanou dokumentární metodu Garfinkela, o jeho specifické experimenty rozbíjení navyklých a neuvědomovaných schémat interpretace reality, o analýzu jazyka, komunikace, gest, o metodologii indexikality jako přístupu, který zkoumá interakci kontextu všech specifických indexikálních výrazů situace, o zkoumání rozdílu mezi základními a skrytými pravidly interakce a povrchovými pravidly chování (Cicourel), o vysloveně subjektivizující pojetí sociální reality. U některých představitelů etnometodologie je koncepce sociální reality jako intersubjektivní dovedena do krajnosti idealistického pojetí. Neuznává se objektivní ráz sociální reality. Ta je objektivní v důsledku aktivit a interpretací účastníků životního světa, je objektivní, dokud ji za objektivní považují a jako objektivní ji svými interpretacemi nadále udržují. Odtud také až krajní závěry některých etnometodologů o nemožnosti zajistit objektivní vědecké poznání, protože ani metody, které jsou nutné podle etnometodologie, nejsou s to objektivní vědecké poznání zajistit. Kritická analýza předností a nedostatků etnometodologie a její metodologické výzbroje by si vyžádala další rozsáhlé studie, které autor připravuje v návaznosti na předcházející text.¹⁴⁾

Americká buržoazní sociologie nemůže být kriticky analyzována ve zjednodušeném a ochuzujícím pojetí jen jako vývoj empirické výzkumné sociologie a rozvoj teoretického strukturního funkcionalismu v období od třicátých do šedesátých let 20. století. Vedle a proti nim se již od třicátých let rozvíjí specifický sociálně psychologický a sociologický směr, který dostal po druhé světové

¹³⁾ Viz P. Berger, T. Luckmann: *The Social Construction of Reality*. New York 1967.

¹⁴⁾ Pro informaci o původních zdrojích etnometodologie viz A. Cicourel: *Method and Measurement in Sociology*. New York 1966; H. Garfinkel: *Studies in Ethnomethodology*. Englewood Cliffs New Jersey 1967; J. Douglas: *Understanding Everyday Life*. Londýn 1971; Arbeitsgruppe Bielefelder Soziologen (Hrsg). *Alltagswissen, Interaktion und gesellschaftliche Wirklichkeit*, 2 Bde. Reinbek bei Hamburg 1973.

válce od H. Blumera název symbolický interakcionismus. Od poloviny šedesátých let se výrazně rozvíjí a začíná působit vlivná americká fenomenologická sociologie, která je v sedmdesátých letech v podstatě nejlivnější teoretickým směrem americké buržoazní sociologie s vlivem v Anglii i v Západním Německu.

Představitelé symbolického interakcionismu a fenomenologické sociologie podrobili přísné a dokonce i přesvědčivé kritice metodologickou a teoretickou výzbroj empirické sociologie, behaviorismu, pozitivistické sociologie i strukturálního funkcionalismu. Současně rozvinuli řadu svých vlastních specifických metodologických a teoretických přístupů, které mají značný vliv. V určité míře a určité proporcii navázali (zvláště představitelé symbolického interakcionismu) — na některé podněty skryté v rámci americké pragmatické filozofie, která jako určitá varianta idealistické filozofie pod vlivem německé idealistické filozofie nadhodila nebo zkresleně i řešila řadu metodologických i teoretických problémů. Vliv německé filozofie byl ještě posílněn tím, že většina představitelů pragmatismu studovala přímo v Německu. Silné stránky německé idealistické filozofie (dialektika, důraz na činnou subjektivní stránku) se odrazily v pragmatismu i v symbolickém interakcionismu. Byly a do určité míry jsou i dnes relativně progresivní v americkém sociálním kontextu, kde chybí solidní tradice materialistické dialektické filozofie a kde i dnes je vliv marxisticko-leninské teorie relativně slabý.

V. I. Thomas a G. H. Mead rozpracovali řadu metodologických a teoretických podnětů včetně kritiky empirismu, behaviorismu, novopozitivistických koncepcí. Jde o zdůraznění biografického přístupu, studia osobních dokumentů, o akcent na významovou a symbolickou stránku sociální činnosti, o prvky dialektických subjekt-objektových přístupů při analýze vztahů osobnosti a společnosti. Jsou to dále koncepce definice situace, teorie sociální role s dialektickými prvky, včetně teorie sociálního já a sociální osobnosti. V této linii pokračoval H. Blumer, který shrnul metodologické přístupy v základní tezi o závislosti metody poznání na poznávaném sociálním objektu. Blumer rozpracoval i své pojetí metody explorace a inspekce, které mají své silné stránky zvláště v kritice empirismu, behaviorismu, pozitivismu a strukturálního funkcionalismu.

Společným nedostatkem metodologických a teoretických přístupů Thomase, Meada a Blumera je krajní psychologismus, nedostatek konkrétní sociologické, sociálně třídní a historické analýzy s prvky formalismu a abstraktního pojetí společnosti.

A. Schütz přenesl na americkou půdu metodologické a teoretické podněty husserlovské filozofie s prvky weberovské koncepce ideálních typů a studia významové a smysluplné problematiky sociální činnosti. Jeho metodologické koncepce ideálních typů, postuláty subjektivní interpretace smyslu a adekvát-

nosti konstrukcí společenských věd jako konstrukcí druhého stupně byly významným podkladem formování americké buržoazní fenomenologické sociologie. I ta má své silné stránky v kritice empirismu, behaviorismu a neopozitivismu, naturalistického objektivismu. Přispěl k rozvinutí sociologické orientace na studium životního světa, každodennosti, běžného vědomí i interpretací, jimiž účastníci interakce vykládají své jednání. Pojem intersubjektivit pomohl nastolit otázku o podstatě sociální reality, i když s akcentem na idealistický výklad role vědomí a aktivity subjektu při konstituování sociálních významů.¹⁵⁾

Ale i pro Schütze je dosti příznačný společný nedostatek hlavních představitelů symbolického interakcionismu — prvky abstraktního, nehistorického a netřídního přístupu k sociální realitě. Navíc je možné Schützevi vytknout tu vadu, že jeho metodologické a teoretické výchozí teze nejsou aplikovány ve výzkumu (až na malé výjimky pokusů o analýzu problematiky cizince, nebo sociální distribuce vědění, které mají ráz aplikace výchozích principů a metod).

Metodologické a teoretické principy Schützovy rozvinuli, převzali a selektivně použili jeho stoupenci v různých variantách fenomenologické sociologie. Ti vycházeli i z domácích filozofických a sociologických i filologických zdrojů. Nejrozšířenější je etnometodologie, která rozpracovala rozvíjením Schützových podnětů řadu metodologických principů a současně její představitelé přešli i k aplikaci své metodologie na zkoumání konkrétních sociálních jevů (výzkum delikvence, chování porotců, analýza sebevražednosti, analýza komunikace a interpretace ve skupině, nahrávky diskusí, „garfinkelovské“ experimenty aj.). Kritické zhodnocení etnometodologie je vzhledem k jejímu značnému vlivu v USA i v Anglii a Západním Německu důležitým úkolem marxisticko-leninské sociologie. Zvláště potřebné je kritické metodologické a teoretické zhodnocení v souvislosti s danou vývojovou etapou americké sociologie, ale také konkrétní soudobé kapitalistické společnosti v USA.

¹⁵⁾ Kritické zhodnocení předností a slabin fenomenologické sociologie viz především v předmluvě L. G. Jonina a G. V. Osipova k ruskému překladu knihy anglických fenomenologických sociologů P. Filmer, M. Phillipson, D. Silverman a D. Walsh: *Novyje napravlenija v sociologičeskoj teorii*. Moskva 1978; dále v kritickém pojednání L. G. Jonina o fenomenologické sociologii v knize L. G. Jonin, G. V. Osipov: *Kritika sovremennoj buržoaznoj teoretičeskoj sociologii*. Moskva 1977, s. 95—141. Pokus o stručné sociálně historické začlenění americké fenomenologické sociologie viz v E. Urbánek: *Fenomenologická sociologie — vlivný směr americké buržoazní sociologie*. Sociologický časopis, 1981, 1, s. 35—50.

КРИТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ МЕТОДОЛОГИЧЕСКИХ КОНЦЕПЦИЙ СИМВОЛИЧЕСКОГО ИНТЕРАКЦИОНИЗМА И ФЕНОМЕНОЛОГИЧЕСКОЙ СОЦИОЛОГИИ

Резюме

Анализ методологических концепций символического интеракционизма и феноменологической социологии вполне оправдан. В ответ на стимулы, данные американской философией прагматизма символический интеракционизм развил ряд методологических стимулов, подчеркивающих определенные элементы диалектики и взаимоотношения субъект – объект при анализе взаимоотношений личности и общества, установок, ценностей и значений, а также при разработке теории роли и социального я. Крупнейшими представителями этого направления являются У. И. Томас и Д. Г. Мид. Для них характерны акцентирование биографического подхода и метод изучения личных документов. После них Х. Блюмер развил и систематизировал концепцию символического интеракционизма, подчеркнул методическое значение реальности и ее характера для использования методов исследования. Он сам обосновал методический подход эксплорации и инспекции. Положительным у Томаса, Мида и Блюмера является критика бихевиоризма, эмпиризма, позитивизма и натуралистического редукционизма. Слабыми местами являются: преобладание социально-психологического подхода, недостаток конкретного социологического анализа, элементы формализма и абстрактности, неисторичный и неклассовый подход. Однако в рамках американского общества и в рамках американских общественных наук имелись определенные элементы диалектики, а подчеркивание значения «деятельной стороны» прогрессивно и имеет и сегодня определенное положительное значение.

Методологические стимулы феноменологии Гуссерля для возможного развития социологической проблематики в США опосредовал А. Шютц. Он скомбинировал методологию Гуссерля – понятия жизненный мир, повседневный мир и естественная установка понятие значения и его становления, концепцию интерсубъективизма – с методологией идеальных типов, с конструкциями кукол или гомункулусов и с понятием общественных наук как дисциплин, образующих конструкции второй ступени. Он распространял постулат интерпретации субъективного смысла поведения и постулат адекватности конструкций науки с интерпретациями представителей жизненного мира. Шютц использовал стимулы символического интеракционизма, ставшего связующим звеном в развитии феноменологической социологии в США в шестидесятые годы. Методологические принципы Шютца стали основой для развития различных направлений и вариантов феноменологической социологии в США. Самым важным и самым распространенным является этнометодология, выдвинувшая ряд этнометодов для анализа взаимодействия в жизненном мире и для понимания значения и смысла интерпретаций, которыми актеры создают и поддерживают социальную действительность.

Шютца можно упрекнуть в формальности, абстрактности, в неисторичности и бесклассовости подхода, однако положительной чертой его учения является критика слабостей эмпиризма, позитивизма и натуралистического редукционизма в общественных науках и в социологии. Анализ методологического вооружения этнометодологии и других направлений в феноменологической социологии, на которые оказал влияние Шютц, необходим уже по той причине, что их влияние очень сильно и выходит за границы США (распространены в Англии и в Западной Германии). Развитие символического интеракционизма и феноменологической социологии в США и других капиталистических стран показывает, как сложны и извилисты пути постановки и решения вполне оправданных методологических и теоретических проблем. В США, где традиция диалектического материалистического мышления очень слаба и где марксистско-ленинская теория продолжает оставаться относительно мало распространенной и оказывает очень небольшое влияние на социологию, некоторые стимулы элементов идеалистической диалектики, содержащихся в источниках символического интеракционизма (философии прагматизма) или в феноменологической социологии (инспирации по Гуссерлю и Шютцу) представляют собой довольно прогрессивное явление и стимулируют развитие социологического мышления и прежде всего социологические исследования. Кроме того, они являются стимулирующими для критики слабых мест других направлений и школ буржуазной социологии.

KRITISCHE ANALYSE DER METHODOLOGISCHEN KONZEPTION DES SYMBOLISCHEN INTERAKTIONISMUS UND DER PHÄNOMENOLOGISCHEN SOZIOLOGIE

Z u s a m m e n f a s s u n g

Die Analyse der methodologischen Konzeptionen des symbolischen Interaktionismus und der phänomenologischen Soziologie hat einen treffigen Sinn. Im Anschluß an die Anregungen der amerikanischen Philosophie des Pragmatismus entfaltete der symbolische Interaktionismus eine Reihe von methodologischen Anregungen, in denen bestimmte Elemente von Dialektik und Subjekt-Objekt-Verhältnis bei der Analyse des Verhältnisses von Persönlichkeit — Gesellschaft, bei der Analyse von Einstellungen, Werten und Bedeutung auch bei Bearbeitung der Theorie der Rolle und des sozialen Ego betont werden. Zu den bedeutsamsten Repräsentanten dieser Linie zählen W. I. Thomas und G. H. Mead. Bezeichnend ist für sie auch die Betonung eines biographischen Herantretens an die Materie sowie die Methode, mit der persönliche Dokumente erforscht werden. In ihren Spuren ging H. Blumer, in dem er die Konzeption des symbolischen Interaktionismus entfaltete und systematisierte, die Bedeutung der Realität und ihres Charakters für die Anwendung von Forschungsmethoden methodisch betonte. Selbständig begründete er die Methode der Exploration und Inspektion. Zum Vorteil dieser Methode zählt bei Thomas, Mead und Blumer die Kritik des Behaviorismus, Empirismus, Positivismus und des naturalistischen Reduktionismus. Als Nachteil sind die vorherrschenden sozial-psychischen Methoden, Mangel an konkreter soziologischer Analyse, Elemente von Formalismus und Abstraktivität, nicht historische sowie nicht klassenmäßige Einstellung zu nennen. Im Rahmen der amerikanischen Gesellschaft sowie der amerikanischen Gesellschaftswissenschaften waren jedoch bestimmte Dialektik-Elemente sowie Betonung der Bedeutung der „aktiven Seite“ von progressivem Charakter und haben noch heute eine bestimmte positive Bedeutung.

In den USA wurden methodologische Anregungen der Phänomenologie Husserls für eine etwaige Entfaltung der soziologischen Problematik von A. Schütz vermittelt. Kombiniert wurden da Husserls Methodologie (so die Begriff von Lebenswelt, Welt des Alltags und natürlicher Einstellung ferner der Begriff von Bedeutung und ihrer Konstituierung, Konzeption der Intersubjektivität) mit der Methodologie idealer Typen, mit der Konstruktion von Marionetten oder Homunkuli und mit der Auffassung der Gesellschaftswissenschaften als Disziplinen, die Konstruktionen zweiten Rangs bilden. Er bahnte den Weg auch für das Postulat der adäquaten Stellung der Konstruktionen der Wissenschaft und der der Interpretationen der an der Lebenswelt Beteiligten. Er machte sich die Anregungen des symbolischen Interaktionismus zunutze, der in den USA ein Vermittlungsglied der Entfaltung der phänomenologischen Soziologie in den sechziger Jahren wurde. Die methodologischen Verfahren von A. Schütz wurden zur Grundlage für die Entfaltung verschiedener Linien und Varianten der phänomenologischen Soziologie in der USA. Davon ist die Ethnomethodologie weitaus die wichtigste und die meistverbreitete. Sie entfaltete eine Reihe von Ethnomethoden für die Interaktionsanalyse in der Lebenswelt sowie für die Erfassung der Bedeutung und des Sinnes von Interpretationen, anhand von denen die Akteure die sozial Realität produzieren und instandhalten.

Zu beanstanden sind bei Schütz Züge von Formalität, Abstraktivität, nicht historischer und nicht klassenmäßiger Einstellung. Von positiver Bedeutung ist jedoch seine Kritik der Schwächen des Empirismus, Positivismus und des naturalistischen Reduktionismus in den Gesellschaftswissenschaften und in der Soziologie. Eine Analyse der methodologischen Ausrüstung der Ethnomethodologie sowie weiterer von Schütz beeinflusster Linien der phänomenologischen Soziologie ist schon aus dem Grunde nötig, da deren Einfluß schon von Bedeutung ist und selbst die USA-gren-

zen übersteigt (verbreitet sind sie in England und in der BRD). Die Entfaltung des symbolischen Interaktionismus und der phänomenologischen Soziologie in den USA sowie in weiteren kapitalistischen Ländern weist darauf hin wie kompliziert und kurvenreich die Wege zur Aufstellung und Lösung der berechtigten methodologischen und theoretischen Probleme sind. In den USA, wo die Tradition des dialektischen materialistischen Denkens schwach ist, wo die marxistisch-leninistische Theorie auch weiterhin von relativ geringem Einfluß ist, sind einige Anregungen der Elemente der idealistischen Dialektik, in den Quellen des symbolischen Interaktionismus (Philosophie des Pragmatismus) oder in der phänomenologischen Soziologie (von Husserl und Schütz inspiriert) enthalten, als relativ progressiv und anregend für die Entfaltung der soziologischen Denkweise und der soziologischen Forschung zu betrachten. Besonders anregend sind sie für die Kritik von Schwächen anderer Richtungen und Schulen der bürgerlichen Soziologie.

K SYSTÉMOVÉMU POJETÍ EMPIRICKÉHO SOCIOLOGICKÉHO VÝZKUMU

PhDr. JIŘÍ BURIÁNEK, CSc.

Zabývat se v rámci sociologie tématy metateoretické (nebo přesněji metametodologické) povahy nepatří zřejmě k úkolům nejatraktivnějším. K tomuto názoru alespoň svádí pohled na příručky, zabývající se metodologií empirického sociologického výzkumu, jejichž počet postupně, i když nikterak kvapně narůstá. Prohlédneme-li pozorně nejvýznamnější z nich (vedle Příručky pro sociology nutno uvést práce F. Zicha, V. A. Jadova, A. Hirnera), zjišťujeme, že všechny se poctivě, třebaže více či méně podrobně vyrovnávají s problematikou východisek a předpokladů empirického výzkumu stejně tak, jako se základním metodologickým arzenálem technik sběru a zpracováním dat; co však zůstává takřka stranou pozornosti, je odpověď na otázku, co je empirický výzkum a jaké předpoklady zajišťují úspěšné plnění jeho nezastupitelných funkcí. Je sice pravdou, že v poslední době zaznamenáváme v odborné veřejnosti určitou vlnu zvýšeného zájmu o tyto otázky, to však považujeme spíše za impuls k rozpracování některých specifických problémů.

Hlavní otázku, již se chceme věnovat, představuje sama povaha jednoho ze základních heuristických postupů marxistické sociologie — empirického sociologického výzkumu. Hledisko, z něhož hodláme vycházet, bude ovšem užší: jde o postižení těch momentů poznávacího procesu, které lze označit jako systémové. Cílem analýzy není terminologická ekvilibristika, nečiníme si ambice v oblasti definitorické, nejde nám o vytváření normativních modelů výzkumu. Zastáváme názor, že systémové pojetí empirického výzkumu není samoučelem, ale nutností diktovanou potřebami společenské praxe i potřebami rozvoje vědního oboru. Nikdo nepochybuje o významu sociálních a specificky sociologických faktů, jde o to, aby byla získávána adekvátními způsoby, to znamená především cílevědomě a organizovaně. Z toho ovšem plyne, že empirické zkoumání sociální reality musí být prováděno *systematicky*, a to nejenom ve smyslu využití systémového přístupu v procesech identifikace a operacionalizace, ale také ve smyslu systémového přístupu k *procesu výzkumu* a k jeho řízení.

O tom, že vědecké poznání má systémový charakter, netřeba dnes shánět doklady. Již G. W. F. Hegel tvrdil, že filozofování bez systému nemůže být vědecké, i když jiný citát z jeho díla dokumentuje jednoznačně idealistický ráz jeho východisek: „skutečnou formou, v níž existuje realita, může být pouze její vědecký systém.“¹⁾ Pro zajímavost uvedme Marxovu trefnou citaci Goethova Fausta: „slovy se lze skvěle přít, slovy lze i systém sestavit“,²⁾ použitou v jiném kontextu, ale rovněž v boji proti spekulativní metodě. Pro příklady je ovšem možno chodit ještě dále: už v antické vědě vznikly soustavy poznatků, které někdy nazýváme přímo systémy (např. u Aristotela), i když meritorně nepoužívaly systémového přístupu. Nepřístupovaly totiž k předmětům svého zkoumání jako k systémům.³⁾

Otázkami aplikace systémového přístupu a jeho vztahu k marxistické dialektice se zabývá dnes už téměř nepřehledná literatura.⁴⁾ Problematika systémovosti vědeckých poznatků nezaujímá místo nejpřednější, což je logické vzhledem k tomu, že relativní novost (a bohužel v některých případech i módnost) tohoto přístupu stimuluje přednostně řešení základních otázek gnoseologických a ontologických v tom smyslu, že se častěji uvažuje o systémovém přístupu ve vědě než k vědě samotné. Sociologie vychází ze systémových charakteristik zkoumaných objektů především při systémové interpretaci samotné společnosti a sociální reality vůbec (viz práce Osipova a Afanasjeva), systémovost při vymezení předmětů zkoumání zdůrazňuje v citované práci V. N. Sadovskij. Právě v jeho analýze vazeb mezi objektem, předmětem a fakty se zakládají předpoklady pro to, abychom vytvářeli takové systémy poznatků, které adekvátním způsobem odrážejí objektivní realitu.

Otázka systémového charakteru procesu empirického výzkumu je přirozeně podřízena zásadnímu řešení problémů uvedených výše. Navazuje nakonec i na úvahy o struktuře marxistické sociologie, o hierarchizaci jednotlivých rovin sociologického poznání. Jistě však nebudeme obviněni z násilného roubování systémových principů na speciální otázky v duchu jakéhosi systémového univerzalizmu, prohlásíme-li, že je v logice věci dotáhnout úvahy o plodnosti (a současně o limitech) systémového přístupu až na úroveň jednotlivých heuristických postupů. I tak zůstává téma dosti široké, neboť je omezeno jedině tím, že nás zajímají postupy, které se obvykle označují jako empirické. Přitom

¹⁾ G. W. F. Hegel: *Phänomenologie des Geistes*. Leiden 1907, s. 3—4.

²⁾ K. Marx, B. Engels: *Spisy* sv. 19. Praha 1966, s. 408.

³⁾ Srovnej V. N. Sadovskij: *Metodologické problémy výzkumu objektů, které tvoří systémy*. In: *Sociologie v SSSR*. Praha, Svoboda 1967, s. 49—51.

⁴⁾ Viz např. *Dialektika a systémový přístup*. Praha, Svoboda 1979; V. P. Kuzmin: *Principy sistemnosti v teorii i metodologii K. Marksa*. Moskva 1976; V. N. Sadovskij: *Osnovanija obščej teorii sistem*. Moskva 1974; I. V. Blauberg, E. G. Judin: *Stanovlenije i suščnost' sistemnogo podčoda*. Moskva 1973, ad.

nás nezajímají jednotlivé metody a techniky, ale proces výzkumu jako celek.

Důvody pro to, abychom hovořili o systémovém charakteru empirického sociologického výzkumu, není třeba vidět pouze v tom, že empirické zkoumání jakožto organická součást sociologie slouží — samozřejmě ve svých produktech — odrazu nejsložitější formy pohybu hmoty, což vyžaduje schopnost odrážet složité jevy, které jsou objektivně systémové. Sociologie zkoumá tyto jevy jako sociální systémy, jež vznikají na základě lidských činností (patří do nich vedle činností samotných i podmínky a produkty těchto činností). Systémovému objektu zkoumání musí proto odpovídat i systémové koncipování předmětu výzkumu. Cílem vědy je však získávání poznatků, faktů, a zde F. Čížek⁵) správně upozorňuje na to, že vztah mezi systémem objektu a systémem poznatků nespočívá na jejich mechanickém ztotožnění. Stejně jako definujeme teorii jako systém, mohli bychom stručně říci jako systém explanace, můžeme systémově definovat i metodu a jednotlivé heuristické postupy.

Výzkumná činnost představuje navíc sama o sobě *sociální proces*, a tudíž momenty činnostního zprostředkování posilují a zvýrazňují systémovost poznávacích kroků. Výzkumné činnosti mají svého nositele — výzkumníka, celý proces se odvíjí od objevení se sociální problémovosti určité situace (tuto okolnost postihl pregnančně především V. A. Jadov), a rovněž jeho „referenční rámec“ zahrnující celospolečenské procesy a v nich vznikající konkrétní požadavky dokresluje jeho složitost, strukturovanost a cílové zaměření. Některé otázky teorie předmětu výzkumu jsou v poslední době aktualizovány (F. Zich). Analýza vnitřních i vnějších souvislostí empirického sociologického výzkumu má svůj význam a je žádoucí, aby vycházela z jeho jasné koncepce.

Zpřesňování modelových představ o empirickém sociologickém výzkumu provádíme především proto, abychom usnadnili dodržování určitých zásad a principů. Základní obecné metodologické premisy marxismu se nezřídka střetávají, i když nikoli vyhoceně antagonistickým způsobem, s pragmatikou rutinního empirického šetření. Výsledkem není samozřejmě ignorování nebo dokonce negace těchto principů, ale spíše výběr těch pohodlnějších cest empirického zkoumání — v praxi to znamená preferenci výzkumu verbálního a nikoli reálného chování lidí, smíření se s parciálností nebo dokonce izolovaností jednotlivých šetření, nedoceňování dynamických momentů v rovině empirického zkoumání apod. Není sporu o tom, že tuto vzdálenost — nechceme-li mluvit přímo o mezeře — mezi metodologickými východisky a realitou výzkumné akce je třeba usilovně zkracovat. A právě zde je podle našeho názoru nanejvýš užitečné využívat znalostí toho, jak proces výzkumu funguje, které faktory (objektivní i subjektivní povahy) v něm působí, jaká je vazba mezi cíli výzku-

⁵) F. Čížek: *Teorie a empirie*. Praha 1974, s. 255an.

mu, jeho metodologickou koncepcí a organizačním rámcem výzkumu. Jde krátce řečeno o to adekvátně využívat všech možností, které empirický výzkum poskytuje, a zkvalitňovat řízení samotného procesu výzkumu.

Nedomníváme se však, že zvýšení efektivity empirického sociologického výzkumu je podmíněno aplikací jednoho závazného modelu. Samozřejmě jde o dosažení shody v určitých zásadách koncipování výzkumů, o pochopení významu *strategie* výzkumné akce. Jinak je třeba důrazně upozornit na skutečnost, že empirické zkoumání sociálních jevů, které se vyznačují složitostí, hromadným charakterem, mnohotvárností, atd., nemůžeme chápat jako něco automatického, algoritmizovatelného, kdy stačí na počátku zformulovat zadání nebo předmět a na konci procesu nás čeká jednoznačné a předem připravené řešení. Ostatně: i když by to výzkumníkům život jistě ulehčilo, je dobře, že tomu tak není.

V tomto kontextu by bylo možno diskutovat řadu zajímavých a dosti závažných problémů; různí se například názory na to, zda v každém výzkumu musí být přítomna hypotéza⁶⁾ (a dále jaké má splňovat předpoklady), jaká pravidla mají dodržovat výzkumy hledačského, objevitelského charakteru. Nejde ovšem o to uznat jedno nebo několik schémat za legitimní, ale hledat způsoby práce, které by jednoznačně napomáhaly realizaci již zmíněných teoreticko-metodologických východisek marxistické sociologie. Jsme přesvědčeni, že zejména ve vztahu k výzkumu jako celku je možno stanovit některá obecná pravidla. Za škodlivý považujeme extrém, kdy proces výzkumu charakterizuje živelnost, mechanické řazení jednotlivých etap za sebou, izolované, byť i velmi kvalifikované řešení jednotlivých metodologických otázek, uvádění proklamací, které nejsou naplněny apod.

Velmi často požadujeme, aby v projektu výzkumu byly obsaženy odpovědi na otázku „Co, kde, proč, jak, případně kdy zkoumat?“. Máme za to, že v odpovědi na ono *jak*? nemůže jít jenom o otázky výběru vhodných technik sběru a zpracování dat, ale o celý způsob řešení problému, o celkovou strategii akce, především pak o zajištění *jednoty* všech postupů.

SYSTÉMOVÉ CHARAKTERISTIKY EMPIRICKÉHO SOCIOLOGICKÉHO VÝZKUMU

Jednou z ústředních kategorií systémového přístupu je pojem celku. Představa o celostnosti zkoumaného systému je ovšem spojena s aplikací dalších pojmů,

⁶⁾ Nechceme zde vyostřovat stanoviska, ani vyslovovat kategorické soudy, faktem je, že existují koncepce či typologie výzkumů (Řehák), které tuto otázku otevírají. Viz též J. Buriánek: K souvislosti mezi hypotézami a cílem výzkumu. Soc. čas., č. 4/1981.

zejména pak kategorie prostředí, element. Nejde tedy o holistickou hypostázi celku, ale o rozvedení principů dialektického materialismu, ve kterém kategoriím celku a části náleží významné místo. Kategorie celkovosti také ani zdaleka není jediným východiskem systémového přístupu — E. G. Judin uvádí ještě jako klíčové pojmy vztahu (mezi elementy systému), struktury a organizace systému, úrovní a hierarchie, řízení, cílů, seberegulace, fungování a rozvoje systému.⁷⁾ Definic systému existuje nepřeberné množství, avšak pro náš případ se hodí jednak ty, které chápou systém jako množinu prvků spojených vzájemnými vztahy, jednak ty, které systém definují z kybernetických hledisek za pomoci kategorií „vstup — výstup“, „informace“, „řízení“. Souhlasíme s J. Zeleným, že tento poslední typ zkoumání patří k nejzajímavějším,⁸⁾ a podotýkáme, že na tuto variantu definování systému budeme brát ohled.

Začali jsme charakteristiku empirického sociologického výzkumu u kategorie celku, neboť pro systémový přístup je charakteristické více či méně striktní ohraničení předmětu. Empirický výzkum chápeme jako *celistvou* soustavu činností, jednotlivých rozhodovacích kroků a jednotlivých operací. Tyto jednotlivé elementy (ať jde o sestavení dotazníku nebo praktickou realizaci kvótního výběru) nelze analyzovat samostatně, respektive není možné přistupovat k řešení těchto elementárních otázek *mimo* celkový kontext výzkumu. Nepovažujeme za nutné zvláště zdůrazňovat, že paralelně s procesem členění výzkumu na elementární operace a rozhodovací akty předpokládáme, že mezi těmito elementy existují vzájemné vztahy a nezanedbatelné vazby. Podobně není bez významu uvažovat o „prostředí“ výzkumu, tedy především o celospolečenském kontextu, v němž zkoumání probíhá. Někdy se nelze ubránit dojmu, že metodologické příručky pojednávají o výzkumu tak, jakoby probíhal ve vzduchoprázdnu, jakoby bylo možno vypreparovat řešení jednotlivých metodologických otázek.

Význam celostního chápání výzkumu je ovšem posílen tím, že jde o proces „výroby informace“, přesněji řečeno vyhledávání, získávání a zpracování informace. Nemusíme tedy vycházet jenom z obecné teze o všeobecném charakteru množinově informační stránky ve vztahu k procesům objektivní reality⁹⁾ a můžeme náš poznatek specifikovat do té míry, že výzkum jako proces tvorby informace *sui generis* je současně řízeným — a tedy na množství a kvalitě dispoIBILNÍCH informací závislým — procesem. Systémový charakter empirického výzkumu ve smyslu naplnění principu celistvosti je tedy třeba prosazovat z toho důvodu, aby informační procesy související s řízením výzkumu

⁷⁾ E. G. Judin: *Sistemnyj podchod i princip dejatel'nosti*. Moskva, Nauka 1978, s. 135 an.

⁸⁾ Srovnej. J. Zelený: *Dialektika a systémové myšlení*. In: *Dialektika a systémový přístup*. Praha 1979, s. 33.

⁹⁾ J. Zelený, cit. d., s. 38.

zabezpečovaly dostatečnou úroveň řešení problému, tedy požadovanou kvalitu výstupní informace (faktů, sociotechnických doporučení apod.).

I když je velmi obtížné empirický výzkum nějak vymezit z hlediska hranic systému, nabízí se zde možnost postihnout jeho základní rozměry pomocí kategorií vstup a výstup. Z informačního hlediska bychom měli výzkum charakterizovat jako proces obohacování informace (samozřejmě v aspektu kvalitativním, z kvantitativního hlediska nelze přehlédnout nezbytnou sice, leč masivní redukci informace). To mimochodem znamená, že do tohoto procesu nějaká informace na počátku prostě musí vstoupit. Z tohoto zřetele je empiristická koncepce výzkumu, kde na počátku není nic než tabula rasa, naivní a neudržitelná.

Základním podnětem k výzkumu a jeho východiskem je problémová situace.¹⁰⁾ Do procesu výzkumu však vstupuje v podobě objednávky, zadání výzkumného úkolu. Zde máme základní vstupní informaci, která však nezůstává jedinou. Jde totiž o to, že v následujícím kroku musíme zformulovat koncepci výzkumného úkolu, tedy hlavně určit předmět i objekt zkoumání. V rámci formulace předmětu výzkumu je naprosto nezbytné, aby do procesu výzkumu vstoupily informace teoretické, přičemž zdaleka nejde jenom o to, že zadání nemusí být formulováno sociologicky. Dále ukážeme, že začlenění teoreticko-metodologických informací není jednorázovou záležitostí, třebaže na počátku výzkumu je jejich potřeba samozřejmě největší.

Informační kanál, tj. nikterak jednoduchá spojnice mezi vstupem a výstupem, je reprezentován vlastním procesem výzkumu s jeho jednotlivými etapami a náležitostmi. Pro zadavatele nezřídka tento proces představuje onu známou „černou skříňku“, v níž se cosi složitě děje, z níž však registrujeme pouze výstup a nic než výsledek nás také nemusí zajímat. Pro sociologa je takovýto postoj nepřijatelný, je jenom třeba vidět riziko opačného extrému, kdy hlavní smysl je spatřován v náročných operacích „uvnitř“, aniž by podstatně záleželo na výstupu.

Zdá se, že obtížnější je stanovit hranici, kdy výzkum končí, Formálně lze pochopitelně stanovit charakter výstupu (např. odevzdání závěrečné zprávy), problém je v tom, že shromážděná fakta nemohou být tak krátkodechá — je zcela reálné počítat s možnostmi sekundární analýzy dat atd. Výstupem jsou obvykle interpretovaná (což implikuje nezbytnost aktualizace teoretických momentů) data, obvykle rozšířená o sociotechnická doporučení. Zde si však položme otázku o něco výše: je na čase posilovat váhu doporučení pro praxi tím, že na bázi získaných dat provedeme předpověď „latentních funkcí“, tedy toho, co se od aplikace doporučení očekává a co se (třeba alternativně) stane,

¹⁰⁾ Naposled to potvrzuje Příručka pro sociology. Praha, Svoboda 1980, s. 145.

nebudou-li realizována. Chceme tím naznačit, že k otázce výstupu empirického sociologického výzkumu je nutno přistupovat komplexněji.

Poté, co jsme se pokusili o charakteristiku empirického sociologického výzkumu z hlediska jeho celostnosti, můžeme přikročit k úvahám o významu dalších systémových určení. Budeme se zabývat otázkou vnitřní *struktury* výzkumného procesu.

Empirický výzkum je procesem, jehož podstatu tvoří sled jednotlivých kroků (aktů, rozhodnutí), a to v určitém — do jisté míry dokonce standardním — uspořádání. Tyto kroky jsou cílově orientovány k získání potřebné informace a k vyřešení výzkumného problému, to však neznamená, že vazby mezi nimi jsou jednosměrné. Postup řešení úkolů výzkumu v čase zakládá hlavní, podle našeho názoru ne však jedinou dimenzi tohoto procesu. V optickém pohledu tuto časovou osu můžeme nazývat *horizontální dimenzí*. Zásada, že ve výzkumu musí existovat určitá logika návaznosti jednotlivých kroků a etap řešení, je již běžně rozšířena a nepředstavuje tudíž zvlášť aktuální problém. V členění na fáze a etapy samozřejmě nalézáme u jednotlivých autorů (např. Katriak, Michajlov a d.) rozdíly.

Naopak nelze zcela jednoznačně soudit, že je uspokojivě vyřešena otázka spojení obecně metodologické a gnoseologické problematiky s procedurami, technikami, ale také organizačními předpoklady empirického sociologického výzkumu. V učebních textech tato problematika zahrnutá je, bývá ovšem pojednávána zvlášť, obvykle před rozborem „vlastního“ procesu výzkumu. Přitom je zřejmé, že řešení těchto obecně metodologických otázek není záležitostí jenom výchozích úvah, nýbrž je organicky spojeno s řešením dílčích otázek prakticky ve všech fázích empirického výzkumu. Takže i když rozčleníme výzkum na jednotlivé časové úseky a vymezíme jejich obsah (stanovíme hlavní úkol, který je třeba v dané etapě vyřešit), v každém tomto momentu je třeba reprodukovat určitou hierarchii otázek gnoseologických, metodologických, technických a organizačních. Bylo by zkrátka chybou se domnívat, že při rozhodování v pokročilém stadiu rozpracování výzkumného úkolu, dejme tomu při tvorbě škály, nemusíme evokovat řešení obecně metodologických problémů (např. otázku možností kvantifikace v sociologii). Z toho důvodu jsme se rozhodli zavést a v metodice výuky aplikovat¹¹⁾ další dimenzi, kterou nazýváme *vertikální*.

Tvrdíme-li, že s analýzou obecně metodologických a gnoseologických předpokladů musí být spojen nejenom empirický výzkum jako celek, ale i řešení každého dílčího technického problému, pak podle našeho názoru vytváříme účinné předpoklady pro boj s empiricistickými tendencemi v chápání sociolo-

¹¹⁾ Viz Kolektiv autorů: *Metody a techniky sociologického výzkumu I*. Praha, SPN 1982.

gického výzkumu. Vycházíme pochopitelně z myšlenky, že gnoseologická problematika jednotlivých etap a kroků je variabilní, že třeba rozhodnutí o aplikaci sociometrického testu vyžaduje analýzu jiných předpokladů, než interpretace výsledků testování hypotéz pomocí chí-kvadrátu. Nejde nám o to za každou cenu zkomplikovat proces empirického zkoumání vynucováním rozsáhlých metodologických analýz před každým rozhodnutím, chceme se jenom ubránit mechanické a rutinní aplikaci určitých technik v rámci byť i dobře teoreticko-metodologicky fundovaného výzkumu.

Vertikální dimenze empirického výzkumu je tvořena třemi odlišnými, ovšem těsně propojenými rovinami:

1. *problémy gnoseologické a gnoseologicko-metodologické*: jde o zásadní rozhodovací kroky, které je třeba realizovat na vysoké úrovni obecnosti, neboť právě ony z velké části určují výsledný tvar výzkumu;
2. *problémy konkrétně metodologické*: týkají se realizace metodologických východisek, jde o konkrétní formulaci hypotéz, technik sběru a zpracování dat;
3. *problémy organizačně technické*: tyto rozhodovací kroky na nejnižší úrovni obecnosti vytvářejí praktické realizační předpoklady, mají ráz činností povýtce organizačních.

Ilustrujme tuto koncepci na příkladu. Aplikace sociometrického testu nespočívá jenom v tom, že zkonstruujeme podle řady pravidel a kritérií sociometrický test (rovina konkrétně metodologická). Musíme zvážit gnoseologická a metodologická východiska, vhodnost tohoto postupu ve vztahu k předmětu a cílům zkoumání, jeho přednosti a omezení (nemusí jít o explicitní kritiku koncepce J. L. Morena,¹²) i když i zde je žádoucí určitá informovanost výzkumníka). Přitom nesmíme zapomenout, že sociometrické šetření předpokládá, že se nám podaří skupinu shromáždit v kompletní podobě — to je ovšem záležitost organizační, dosti často nanejvýš komplikovaná.

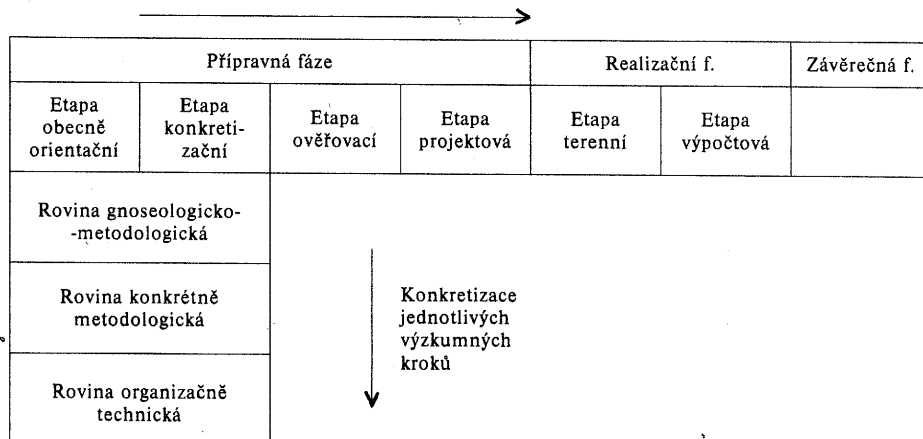
Naši představu o struktuře empirického sociologického výzkumu můžeme vyjádřit pomocí modelu uvedeného na následující straně.

Tento model přirozeně zahrnuje pouze východiska analýzy struktury výzkumu. Na jeho základě je možno zpracovat poměrně rozsáhlé blokové schéma, načrtnout konkrétních rozhodovacích kroků. V modelu pro didaktické účely jsme vymezili 86 takových kroků, přičemž každý zahrnuje řadu otázek (na různé úrovni obecnosti). Jde samozřejmě o model orientovaný maximalisticky, který může být podle povahy zkoumaného problému redukován. To ovšem znamená, že strukturu výzkumu nechápeme jako něco absolutního a neměnného, jako

¹²) Případný zájemce jistě nevynechá studii M. Petruska (Sociometrie, Praha 1969), viz též L. Goldmann: Humanitní vědy a filozofie. Praha, 1967.

Konkretizace výzkumu v čase (sled jednotlivých kroků)

univerzální recept na provedení empirického šetření. Opět připomínáme, že vazby mezi jednotlivými elementy nevyjadřují pouze momenty časové, a tedy jen mechanické návaznosti, ale jsou založeny na hluboké a pochopitelně především věcné logice.

Předpoklad, že proces empirického sociologického výzkumu představuje složité strukturovaný celistvý systém by zůstal značně banální, kdyby nebylo zdůrazněno, že jde o proces *dynamický*. Ani v tomto směru není sice zapotřebí příliš velké invence, aby tato teze mohla být dokumentována, přece však tento krok znamená další přiblížení k specifice sociologického výzkumu. Jde o to, že vazby v uvažovaném systému mají dynamický charakter. Bylo by ovšem zavádějící vidět v empirickém výzkumu ryzí příklad již klasické „zpětné vazby“ — tyto momenty jsou v něm přítomny, leč nelze si představit, že realizace konkrétně metodologických kroků může zpětně ovlivňovat jejich východiska. Viděno konkrétněji, neúspěšnost určitého operacionalizačního postupu nás vede k hledání lepších východisek, nikdy však nesmí dojít k situaci, kdy aplikace určité metody, procedury či techniky určuje předmět a cíl zkoumání.

Z hlediska výzkumníkova se dynamické aspekty výzkumu projevují v tom, že rozhodnutí v jedné fázi podstatně modifikuje další průběh výzkumu, že současně ve způsobu řešení úkolu existují obvykle různé alternativy postupů (různé co do kvality výsledků, ale i nároků na výzkum). Je tedy nucen ve značné míře předem anticipovat důsledky svých rozhodnutí; bylo by proto možné hovořit o jakési „vstřícné zpětné vazbě“. Další důvod pro dynamické pojetí výzkumu vidíme v tom, že v praxi jsme svědky zkracování výzkumu, vypouštění některých etap (např. předvýzkumu), redukce některých kroků. Je-li řádně zdůvodněno (např. zmenšením časových a finančních nároků tam, kde je operaciona-

lizace vskutku rutinní a ověřenou záležitostí), je každé zkrácení výzkumu přínosem. Jde jenom o to, aby řetězce vertikálních a horizontálních vazeb mezi jednotlivými kroky nebyly narušeny.

Dynamický charakter empirického sociologického výzkumu souvisí těsně s další jeho podstatnou charakteristikou. Znakem vědecké metody je cílevědomost, směřování k předem vytyčenému cíli. Proto i empirický výzkum charakterizují *cílesměrné procesy*, kdy nám samozřejmě záleží na tom, aby tyto procesy byly cílevědomě řízeny. Cílem empirického výzkumu je vždy shromáždit relevantní empirickou informaci, je ovšem třeba počítat s tím, že její kvalita (rozuměj: rozsah, komplexnost, hloubka, explanační potenciál, atd.) může být různá. K otázce výzkumných cílů je třeba přistupovat diferencovaně. Přitom je nutno respektovat jejich vazbu na řešený problém, ale i na způsoby řešení dílčích metodologických kroků (zejména v oblasti analýzy předmětu a objektu výzkumu, tvorby hypotéz, ale i při určení výběrového souboru apod.). Někteřími těmito specifickými vztahy jsme se již zabývali podrobněji.¹³⁾ V duchu předchozích úvah jenom zdůrazňujeme, že dosažení určitého cíle je spojeno nejenom s metodologickými, ale také organizačními stránkami výzkumu. Cíl i jednotlivé prostředky jsou ve vzájemném vztahu a je nutné dosáhnout jejich souladu, dominantní role ovšem připadá i v tomto případě cílům.

I když jsme na počátku zdůraznili, že nelze pojímat sociologický výzkum jako laboratorní, izolovaný proces, zatím jsme náš pohled orientovali spíše dovnitř. Je proto na čase prohlásit, že empirický výzkum považujeme na *otevřený systém*.

Otevřenost systému výzkumu není dána jen tím, že do něj vstupuje sociální problém, že je vyvoláván potřebami praxe. Předchozí analýza ukázala, že do něj vstupuje — a to ne jednou — teorie a že řešení každého konkrétně metodologického problému vyžaduje přihlídnout k obecným metodologickým východiskům. Výzkum je otevřen i dalším vlivům, odráží se v něm i konkrétní historická situace, interferují zde motivy a zájmy badatele. Ze strany zadavatele nejde jenom o předložení určité objednávky a zadání výzkumu, jeho názory a požadavky vstupují do procesu v průběhu oponentních řízení, konzultací apod. K úspěšné realizaci výzkumu je někdy účelné provést řadu konzultací mimo rámec vlastního výzkumu (odborníci z příbuzných společenských disciplín, statistici, programátoři, operátoři počítače atd.). Stejně tak výstupem z výzkumného procesu není jenom závěrečná zpráva, ale také materiálové studie, projekty, průběžné informace. Všechny tyto vazby na prostředí mají aspekty informační i materiálově energetické (viz např. zajištění tisku dotazníků, rozmnožení závěrečné zprávy apod.).

¹³⁾ Vedle uvedeného učebního textu viz též J. Buriánek: K souvislosti mezi hypotézami a cílem výzkumu. Sociologický časopis, č. 4, 1981.

Skutečnost, že empirický sociologický výzkum je otevřeným systémem, přirozeně násobí dynamiku v něm probíhajících procesů a zvyšuje také nároky na jeho řízení. Dosáhnout vytčeného cíle znamená tedy nejenom zvládnout stovku rozhodovacích kroků, ale udržet potřebnou míru kontroly všech vnějších vlivů a optimalizovat podmínky, za kterých výzkum probíhá. V praxi jsme nejednou svědky toho, že se tyto podmínky v průběhu výzkumu mění (ať jde o nároky zadavatele, nebo o změny ve složení výzkumného týmu). Nedomníváme se se však — jak by se mohlo zdát na základě výčtu všech komplikací —, že je nutno podléhat pesimismu ve vztahu k realizaci empirického sociologického výzkumu. Předpokladem praktického zvládnutí těchto problémů je ovšem jejich teoretická znalost a ničím nenahraditelná zkušenost z praktického provádění výzkumu.

Z hlediska systémového přístupu jsme se pokusili dokázat, že empirický sociologický výzkum je otevřený, celistvý, vnitřně strukturovaný, dynamický a cílově orientovaný systém. Protože nás zajímají praktické důsledky těchto charakteristik, musíme obrátit pozornost k problematice řízení takového systému.

STRATEGIE EMPIRICKÉHO SOCIOLOGICKÉHO VÝZKUMU

Zatímco se pojmu strategie téměř všeobecně (nejvýrazněji pochopitelně v oblasti vojenství) užívá pro vyjádření dlouhodobého a perspektivního záměru určité aktivity včetně způsobů jeho efektivního dosahování, v sociologickém výzkumu registrujeme spíše tendenci vyhradit tento pojem pouze pro zajištění nezbytných organizačních předpokladů výzkumu. Pokud je vůbec otázce strategie věnována pozornost, pak většinou právě v tomto zúženém pojetí, kdy strategii „tvoří“ volba spolupracovníků a sestavení výzkumného týmu, spojené s rozvržením postupu výzkumu do časového sledu jednotlivých kroků.¹⁴⁾ Cílem je tu jenom jakási „ekonomická optimalizace“, založená na bilanci konečného efektu a nutných nákladů. Tyto otázky, jak jsme již ostatně ukázali, k výzkumu neodlučně patří. Naším ideálem však není představa, že po vymezení cílů a celé metodiky výzkumu stačí do projektu „zakalkulovat“ stanovení pracovního týmu, harmonogramu a rozpočtu, a strategie je hotova.

V pojmu strategie empirického sociologického výzkumu musí kondenzovat představa, že celá soustava rozhodovacích procesů musí směřovat k jedinému cíli, že je třeba zajistit jednotu všech složek empirického výzkumu. V našem

¹⁴⁾ Jeden z mála příkladů je obsažen v Z. Pergler a kol.: Vybrané techniky sociologického výzkumu. Praha, Svoboda 1969.

pojetí strategie, které lze označit jako širší, vyjadřujeme úsilí o harmonizaci teoretickometodologických východisek výzkumu, jeho cílů a zároveň také materiálních a organizačních podmínek.

Do okruhu strategických otázek patří například to, zda lze spoléhat na výše uvedené vnitřní vazby mezi jednotlivými kroky (a na výskyt seberegulujících mechanismů v procesu výzkumu — viz např. otázka pilotáže), zda lze zůstat u pouhého kormidlování mezi úskalími empirického zkoumání v jednotlivých rozhodovacích krocích. Zastáváme názor, že strategie výzkumného úkolu musí ovlivnit celou koncepci práce výzkumníka i řešení těch nejelementárnějších otázek. Týká se to i jeho vztahu k zadavateli výzkumu, i když zde nelze podceňit i prvky t a k t i k y . S tím bude pravděpodobně souhlasit každý, kdo prošel ohněm několika oponentních řízení.

Přesvědčení o významu strategie ovšem samo o sobě nic neřeší. Účinná strategie výzkumné akce musí především respektovat všechny charakteristiky empirického sociologického výzkumu, musí vycházet ze znalosti logiky jeho uspořádání a vazeb mezi jednotlivými kroky. Musí jasně stanovit cíle výzkumu i cestu, po které k nim bude výzkum směřovat. Přitom je třeba předem odhadnout možné komplikace nebo alternativy řešení. V neposlední řadě pak k dobré strategii patří reálný plán materiálních a organizačních předpokladů. Součástí těchto organizačních předpokladů je i zabezpečení vysoké úrovně řídicí činnosti. Do tohoto okruhu problémů patří i dodržování některých specifických strategických zásad řízení výzkumného procesu.

Pokusíme se nyní právě cestou rozpracování určitých principů strategie výzkumu do podoby zásad (v tomto směru se nutně dotkneme i některých otázek etiky výzkumné práce) dopracovat názor, že provádění empirických výzkumů není a nemůže být čistě poznávací činností a neslouží k demonstrování brilance metodologických prostředků. Na základě vlastní zkušenosti z několika výzkumných akcí, které potvrdily známou zkušenost, že realizace empirického výzkumu je záležitostí společensko-praktickou, soustředíme se na některé dosud nedocenené problémy. Jak už snad ani nemůže být jinak, tvoří níže vyjmenované strategické zásady, uvedené samozřejmě bez nároku na hierarchizaci a úplnost, obligátní „desatero“:

1. Přizpůsobovat organizační stránku výzkumného problému a cíli.
2. Neodkládat strategická rozhodnutí.
3. Racionálně využívat ekonomii času.
4. Řešit úkol v rozmezí vstup — výstup.
5. Adekvátně využívat kolektivních forem práce.
6. Kontrolovat vstupy.
7. Kontrolovat výstupy.
8. Archivovat materiály.

9. Umět nést odpovědnost za výzkum.

10. Připravovat půdu pro realizaci výsledků výzkumu.

Tyto zásady ovšem vyžadují stručný komentář, a to zejména z toho hlediska, jakých nedostatků se vlastně máme vyvarovat.

První zásada zdůrazňuje základní princip veškeré výzkumné činnosti, přičemž jako protipól vidíme situace, kdy výzkumnou problematiku určují pracovníci, které je třeba zaměstnat, anebo (u aplikovaných výzkumů) dosud nevyčerpané finanční prostředky. Tlakům, kdy otázka předmětu výzkumu a mnohdy vůbec smyslu celé akce je z těchto důvodů (někdy bona fide, ve snaze vyjít výzkumníkům vstříc) posunuta na druhé místo, je třeba rozhodně čelit.

Realizace principu druhého je zatížena určitým rozparem: sami většinou zdůrazňujeme, že přípravná fáze výzkumu musí být dostatečně dlouhá, především však obsažná. Přesto již na samém počátku žádáme, aby výzkumník jasně stanovil cíle výzkumu i způsoby jejich realizace. Podle našeho názoru je lepší koncepci výzkumu třeba v dalších fázích opravit, než zahajovat výzkum bez koncepce. Sociolog musí kvalifikovaně vybrat vhodnou strategii a bez zbytečné váhavosti a s důrazem ji sledovat.

Třetí zásadu lze jednoduše vyložit jako umění zkracovat výzkum. Je strategicky výhodné provést maximum smysluplných redukcí, ne všechny kroky, které do výzkumu patří, je třeba realizovat (pilotáž, předvýzkum, expertní dotazování atd.), u jiných jde o podstatné zkrácení potřebné doby k vyřešení.

Řešit úkol v rozmezí vstup — výstup znamená usilovat o to, aby výzkumník řešil daný úkol od začátku do konce. Není nejméně vhodné vstupovat do již rozbehnutého výzkumu (přebírat řešení apod.), není příliš morální opouštět výzkum, který jsme započali. Jde o otázky profesionální etiky, většinou se porušování této zásady projevuje i na kvalitě celého výzkumu.

Souhlasíme s názorem, že výběr spolupracovníků těsně souvisí se strategií výzkumu. V naší zásadě chceme vyjádřit několik věcí: nutnost a výhodnost týmové práce, nezbytnost určité dělby práce, problematiku adekvátních forem řízení pracovního kolektivu. Z negativních skutečností, které do strategie občas pronikají, jmenujme tendenci ke specializaci. Zatímco je celkem výhodné mít v týmu specialistu-statistika, značně problematická je situace, jakmile dělba práce vyústí ve specializaci „na metody“, „na počítač“, „na teorii“, „na interpretaci“ atd. Stačí, aby vzájemná komunikace jen trochu poklesla, a výzkum se mění v nepřilíš sourodou mozaiku individuálních příspěvků. Představa, že jeden výzkumník realizuje vše od začátku do konce (včetně přepisu závěrečné zprávy), rychle zastarává. O to aktuálnější jsou otázky sestavování výzkumných týmů, skloubení procesů specializace a kooperace. Svoji úlohu v oblasti strategie výzkumného úkolu musí pochopitelně sehrát především vedoucí týmu. Problémů není prosto ani členění týmu na výkonné pracovníky a konzultanty.

Kontrola vstupů v našem pojetí postihuje situace, kdy dynamika procesu výzkumu stoupá nad únosnou míru díky neustálému „přísunu“ nových informací, námětů a požadavků. Je snad zřejmé, že nejsme zastánci rigidního pojetí výzkumu, že předem počítáme s tím, že vedle zadání výzkumu a třeba posudku oponentů úvodního projektu vstoupí do výzkumu další informace zvenčí (a to nejen jako produkt předem plánovaných konzultací, např. s programátory). Pokud se objeví zcela nový námět na způsob řešení, pak ho lze přijmout jen tehdy, jestliže výrazným způsobem překonává stávající strategickou linii. V dílčích otázkách ovšem je možno připustit — z důvodů taktických — určité kompromisy. Nám například jeden zadavatel vnutil v pokročilém stadiu řešení úkolu provedení ankety, která byla předem odsouzena k neúspěchu.

Kontrola výstupů má dva aspekty: ten první představuje názory veřejnosti na kvalitu a efektivitu výzkumu, druhý je specifitější a týká se prověření všech materiálů, které „půjdou ven“. Není to jenom závěrečná zpráva, ale také úvodní a pracovní projekt či materiálová studie (jako meziproduct a výsledek konkretizační etapy výzkumu). V této prověrce přisuzujeme rozhodující roli oponentnímu řízení, i když podle našeho soudu není nutné ke každé maličkosti svolávat autoritativní odborné plénium. Náročné a objektivní posouzení výstupů, doprovázené snahou zkvalitnit průběh řešení úkolu, vytváří rozhodně příznivější předpoklady pro hodnocení výzkumu ze strany odborné i laické veřejnosti.

Nejenom pro potřeby oponentního řízení je vhodné archivovat dokumentaci z výzkumu. Jak zásadní strategická rozhodnutí, tak i běžná agenda v oblasti materiálního a organizačního zabezpečení mají být v průběhu i po skončení výzkumu k dispozici. Zkušenosti praví, že někdy je podceňována i otázka archivace dat získaných výzkumem.

Smysl deváté zásady je třeba vidět v posouzení významu výzkumu, v odpovědném přístupu k řešení otázky vztahu cílů a prostředků. Výzkumník rozhoduje o řešitelnosti úkolu, současně je povinen vybrat optimální a nikoli nejpohodlnější řešení, a konečně odpovědět na otázku, zda je schopen na základě svých znalostí a zkušeností výzkum strategicky (a pak v oblasti operativního řízení) zvládnout. Není možné v tomto ohledu stanovit nějaký předpis, spíše jen varovat před extrémě alibistického, nebo naopak voluntaristického přístupu.

Zásadu desátou jsme formulovali na základě mínění, že o výsledku výzkumu rozhoduje také podstatné okolí systému, především schopnost zadavatele přijímat výsledky. Tento problém se tedy netýká všech empirických výzkumů, určitá kultivace postojů veřejnosti k možnostem empirických sociologických výzkumů by však měla být společnou záležitostí. Bylo by přehnané žádat, aby každý zadavatel byl předem proškolen a seznámen s tím, co může a co nemá očekávat. Sociolog by však tyto otázky měl začlenit do strategie řešení, neboť

mu musí záležet nejenom na tom aby výzkum na určité úrovni dokončil, ale aby výsledky padly na živnou, a ne na nepřátelsky naladěnou, přezíravou nebo přehnaně optimistickou, různými předsudky zatíženou půdu. Nebudeme asi zadavatele školit, budeme ho však přiměřeně informovat a postupně připravovat na akceptaci (třeba i nepřijemných) výsledků.

Snad bylo dostatečně naznačeno, že strategii nechápeme jako návod k porážce nebo k oklamání jakéhosi „protivníka“. Jde nám o to, aby výsledky výzkumné činnosti užitečně sloužily v praxi. Význam strategických otázek výzkumu nelze měřit jenom výši hmotných prostředků, jež jsou výzkumíkům svěřovány. Kořeny strategie empirického výzkumu leží hlouběji než ve sféře ekonomické, spojují metodologické a organizační stránky s etickými otázkami výzkumné činnosti. Hodnotové aspekty řízení výrazným způsobem prostupují celým systémem empirického výzkumu.

ZÁVĚR

V kontextu úvah o specifických rysech empirického sociologického výzkumu z hlediska metodologického i z hlediska předmětu jsme navrhli vymezení empirického sociologického výzkumu jako cílevědomého, systematického a organizovaného získávání informací o (empiricky) konkrétních sociálních jevech a procesech, které jsou zkoumány specificky sociologickými výzkumnými postupy ve vztazích k jiným sociálním jevům a procesům. Tím jsme zdůraznili, že výzkum nutně musí vycházet z teorie a že přistupuje ke sběru primární individuální empirické informace s intencí odhalit totalitu vztahů. Při argumentaci ve prospěch adjektiva empirický jsme důsledně využili Marxových úvah o metodě politické ekonomie¹⁵⁾ a prokázali, že výzkum musí směřovat k „duchovní reprodukci totality“ (a nikoli k „chaotické představě celku“) ve smyslu dosažení teoreticky konkrétního poznání.¹⁶⁾

Naše nynější analýza ukázala, že vedle přítomnosti předmětné teorie i metodologických principů je zárukou systematického empirického zkoumání sociálních jevů i dodržování určitých zásad v samotném pojetí empirického výzkumu. Žádná definice pravděpodobně není s to komplexně vyjádřit všechny důležité aspekty empirického zkoumání. Proto navrhujeme alternativní vymezení, které rovněž zahrnuje několik velmi podstatných charakteristik. Empirický sociologický výzkum je složitý, dynamický a organizovaný systém obecně metodologických principů i speciálních identifikačních, indikačních a transformačních

¹⁵⁾ Srovnej K. Marx: Rukopisy Grundrisse I. Praha, Svoboda 1971, s. 54 an.

¹⁶⁾ Podrobněji viz citovaný učební text.

postupů, cílově orientovaných na získávání sociologických faktů a na nich založené sociální informace sloužící při řešení relevantních sociálních problémů. Jeho strategii chápeme jako uvědomělé komplexní (celostné) řízení tohoto procesu.

Ne všechny prvky uvedeného pojetí empirického sociologického výzkumu jsme v naší studii mohli podrobněji zdůvodnit. Jak jsme naznačili již v úvodu, pozitivní řešení relativně speciální otázky systémového charakteru empirického výzkumu chápeme jako tvorbu předpokladů pro zvýšení efektivity našeho zkoumání. Věnovali jsme pozornost těmto méně často frekventovaným tématům proto, že velmi úzce souvisejí s problematikou praktické realizace empirického výzkumu, s otázkami řízení. Odstraňování subjektivních překážek¹⁷⁾ v řídicích procesech, které vytvářejí často zbytečné bariéry vůči procesům poznávacím, považujeme za úkol aktuální, a to nejen v rámci empirického výzkumu, ale celé marxistické sociologie.

LITERATURA

- Afanasjev, V. G.: Sociální informace a řízení společnosti. Praha 1978.
Blauberg, I. V., Judin, E. G.: Stanovlenije i suščnost' sistěmnogo podchoda. Moskva 1973.
Dialektika a systémový přístup. Praha, Svoboda 1979.
Jadov, V. A.: Sociologický výskum. Bratislava 1977.
Judin, E. G.: Sistěmnij pochod i princip dějatělnosti. Moskva 1978.
Marx, K.: Rukopisy „Grundrisse“ I. Praha 1971.
Příručka pro sociology. Praha 1980.
Sadovskij, V. N.: Metodologické problémy výzkumu objektů, které tvoří systémy. In: Sociologie v SSSR. Praha 1967.
Zich, F.: Sociologický výskum. Praha 1976.

К ВОПРОСУ СИСТЕМНОЙ КОНЦЕПЦИИ ЭМПИРИЧЕСКИХ СОЦИОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Резюме

Размышления о применении системного подхода в рамках марксистской социологии не могут ограничиваться только решением основных онтологических и методологических вопросов. Идея системного характера познания распространяется и на эмпирические социологические исследования. Они понимаются как сложная динамическая и организованная система общих методологических принципов и специальных идентификационных, индикационных и трансформационных методов, ориентированных на получение социологических фактов и основанной на них социальной

¹⁷⁾ Čtenář jistě pochopí, že jde o překážky plynoucí z malé znalosti zdrojů a principů fungování heuristických postupů.

информации, служащей для решения релевантных социальных проблем. Освещается значение отдельных мыслей системного подхода, категории общего, среды, элемента, структуры, динамики, целого характера, саморегулирования, управления и т. д. В модели эмпирических исследований, наряду с выдвиганием часовой оси, рассматриваются и другие размеры, различающие отдельные шаги при принятии решения в зависимости от того, насколько общий характер имеют решаемые вопросы.

На основе анализа системных характеристик эмпирических социологических исследований разработана концепция стратегии исследований как комплексного решения всех процессов и, следовательно, не только вопросов материального и организационного обеспечения исследований. Подчеркивается влияние цели исследований на методологическо-теоретическую сторону. Формулируются принципы стратегии и дискутируются проблемы, связанные с их практической реализацией. При этом указывается и на этические и аксиологические взаимосвязи исследовательской деятельности. Широкая концепция стратегии исследований руководствуется стремлением повысить эффективность процесса эмпирического изучения социальных явлений и процессов.

ZUR SYSTEMAUFFASSUNG DER EMPIRISCHEN SOZIOLOGISCHEN FORSCHUNG

Z u s a m m e n f a s s u n g

Die Erwägungen über die Anwendung des Systemherangehens an die Wirklichkeit im Rahmen der marxistischen Soziologie können nicht nur auf die Lösung von grundlegenden ontologischen und methodologischen Fragen beschränkt werden. Die Idee des Systemcharakters des wissenschaftlichen Erkennens ist auch auf die empirische soziologische Forschung erweitert. Dieselbe wird als ein kompliziertes dynamisches und organisiertes System von allgemein methodologischen Prinzipien und speziellen Identifikations-, Indikations- und Transformationsmethoden aufgefaßt, auf die Gewinnung soziologischer Fakten und der darauf begründeten sozialen Informationen abgezielt, die zur Lösung relevanter sozialer Probleme dienen. Es wird die Bedeutung einzelner Ideen vom System — Ansatz, Kategorien als Ganze, Milieu, Element, Struktur, Dynamik, Gezieltheit, Selbsttregulierung, Leitung usw. erläutert. Im Modell der empirischen Forschung wird neben dem Entwurf der Zeitachse eine weitere Dimension erwogen, die einzelne Entscheidungsschritte je nach Maß der Allgemeinheit der zu lösenden Fragen unterscheidet. Diskutiert wird hier die Frage der Ein- und Ausgänge sowie der inneren Verbundenheiten.

Aufgrund der Analyse der Systemcharakteristiken der empirischen soziologischen Forschung wird die Auffassung der Strategie der Forschung als einer komplexen Leitung aller Prozesse ausgearbeitet, also nicht nur der Fragen der materiellen und Organisationssicherstellung der Forschung. Es wird der Einfluß des Ziels der Wirkung auf die theoretisch-methodologischen und Organisationsseite betont. Es werden da Prinzipien der Strategie formuliert und Probleme diskutiert, die mit deren praktischer Realisation zusammenhängen. Dabei wird auch auf ethische und axiologische Zusammenhänge der Forschungstätigkeit hingewiesen. Die weite Auffassung der Forschungsstrategie wird von den Bestrebungen geleitet, die Effektivität des Prozesses der empirischen Erforschung sozialer Erscheinungen und Prozesse zu erhöhen.

VÝZKUMNÁ ZPRÁVA JAKO KLÍČOVÝ PRVEK EFEKTIVITY SOCIOLOGICKÉHO VÝZKUMU

PhDr. VÁCLAV FORST

Empirický sociologický výzkum má své pevné místo v systému společenských věd i společnosti jako celku. Slouží jako jeden ze základních zdrojů poznání společenské reality i jako nástroj ověřování teoretických hypotéz. Na oblast empirických sociologických výzkumů lze pohlížet pod celou řadou zorných úhlů. V závislosti na nich nám potom vystupují do popředí ty nebo ony stránky výzkumného procesu. Z hlediska efektivity fungování sociologického výzkumu ve společenské praxi se jako jeden z klíčových bodů výzkumného procesu jeví závěrečná výzkumná zpráva.

SOCIOLOGICKÝ VÝZKUM JAKO INFORMAČNÍ PROCES

Jedním z možných pohledů na sociologický výzkum je jeho chápání jako informačního procesu, jako toku informace, jako získávání a předávání informace o sociální realitě pro potřeby decisoní sféry. Takový přístup je do jisté míry jednostranný a zjednodušující. Ovšem, právě pod takovým pohledem se nám objeví některá úskalí, která s sebou provádění sociologických výzkumů přináší v oblasti návaznosti na potřeby společenské praxe. Rozbor informačního toku sociologického výzkumu může přinést řadu podnětů pro zvýšení efektivity provádění výzkumů. „Dosavadní zkušenosti s realizací výzkumů jako prostředků získávání výsledků pro vědeckou práci i pro sociotechnická opatření v procesu řízení závodů, podniků a institucí jsou značně různorodé. Často jsme se proto setkávali a ještě setkáváme s kritickými hlasy, které upozorňují na určitou formálnost a povrchnost výzkumů a tím i na jejich malou funkčnost.“¹⁾

Sociologie i sociologický výzkum stále ještě nemají u řady řídicích pracovníků dostatečnou důvěru a vážnost. Nedůvěra k výsledkům, které sociologické

¹⁾ Zich F.: Sociologický výzkum. Praha 1976, s. 7–8.

výzkumy přinášejí (nebo mohou přinést) pro decisní sféru bývá často potvrzována a prohlubována poruchami vzniklými v přenosu informace mezi zdrojem (sociologem) a příjemcem (uživatelé). Vznikají informační šumy, které je třeba často připsat na vrub výzkumnému pracovníkovi. Z tohoto důvodu je třeba věnovat větší pozornost než doposud kvalitě předávání informace, tedy kvalitě komunikace mezi výzkumníkem a uživatelem.

Pojem sociologický výzkum v sobě zahrnuje široké spektrum významů. Sociologická terminologie není v tomto směru ještě dostatečně ujednocená a jednoznačná definice toho, co to je sociologický výzkum prakticky zatím neexistuje.²⁾ V této práci se budeme zabývat především prováděním empirického sociologického výzkumu, jako sběru, vyhodnocení, rozboru a analýze empirického materiálu o určitém sociálním jevu. Převážnou část závěrů lze pochopitelně aplikovat i na oblast výzkumu ve smyslu teoretického bádání.³⁾

V sociologické literatuře můžeme nalézt celou řadu různých typologií sociologického výzkumu.⁴⁾ Uvedené typologie vycházejí z různých hledisek, avšak v nějaké míře se v nich vždy odráží hledisko fungování sociologie ve společnosti⁵⁾ a hledisko vztahu sociologické teorie a společenské praxe.⁶⁾ Velice zřídka se ovšem setkáváme s výzkumy, které by bylo možné jednoznačně zařadit do některé „škatulky“.

Pokud při typologizaci vyjdeme z hlediska vztahu sociologie a společenské praxe, respektive sociologie a přímých požadavků decisní sféry, výzkumy se nám tímto hlediskem rozdělí na výzkumy prakticky zaměřené na řešení konkrétních problémů některé enklávy společenského života (rutinní výzkumy, výzkumy prováděné na objednávku) a na výzkumy zaměřené na rozvoj či verifikaci sociologických teorií a hypotéz. Čistě teoretické nebo čistě praktické výzkumy se téměř nevyskytují. V každém provedeném výzkumu jsou obsažena obě hlediska. Jejich váha a význam v jednotlivých výzkumech ale není stejná. Rutinní výzkumy prováděné na objednávku jako podklady pro provádění sociotechnických opatření mají obvykle malý teoretický přínos. Naproti tomu výzkumy ověřující některé hypotézy nebo teorie mají praktický význam pro společnost jenom zprostředkovaně. Hlavní zájem budeme dále věnovat prakticky zaměřeným šetřením. Těchto výzkumů se v poslední době provádí stále větší

²⁾ Kapr J., Šafář Z.: Sociologie nebo zdravý rozum? Praha, MF 1969, s. 7—8.

³⁾ Z hlediska komunikace je zde ovšem rozdíl. Zatímco v případě rutinních výzkumů převažuje komunikace typu sociolog — laik (nesociolog), v teoretickém výzkumu převažuje komunikace typu sociolog — sociolog.

⁴⁾ Např. Nowak 1975, Katriak 1975, Kapr, Šafář 1969 apod.

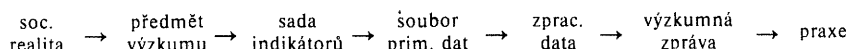
⁵⁾ Obvykle jsou rozeznávány čtyři funkce sociologie: deskriptivní, sociotechnická, explikativní a ideologická.

⁶⁾ Např. Zich (1976) rozeznává výzkumy úzce sociotechnicky zaměřené a výzkumy explikativní.

množství na řadě pracovišť sociologického zaměření. Právě u rutinních výzkumů se často můžeme setkat s problémy komunikačního charakteru.

V současné době se většina sociologických výzkumů provádí ve formě kvantitativních šetření, pomocí kterých se postihuje určitý jev sociální reality. Tento jev je popisován na základě kvantitativních ukazatelů a indikátorů. Sebraná empirická data postihující zkoumaný sociální jev jsou analyzována a na základě této analýzy, jsou vyslovovány soudy o povaze a chování zkoumaného jevu.

Každý výzkum probíhá v rámci obecného metodologického základu, v rámci určitého teoretického pohledu na zkoumanou oblast sociální reality. Průběh sociální informace a její transformace v procesu sociologického výzkumu je možné znázornit následujícím schématem:

Jako předmět výzkumu je vytypována nějaká oblast sociální reality (např. vedení podniku má zájem o analýzu spokojenosti se sociální péčí na jednotlivých závodech). Předmět výzkumu je popsán sadou indikátorů a jejich aplikací na vzorek populace se získá soubor primárních dat, tedy určitá souhrnná informace o konkrétním stavu zkoumané populace vzhledem ke zkoumaným vlastnostem sledovaného sociálního jevu. Získaná primární data jsou zpracovávána a analyzována. Výsledky rozboru jsou prezentovány ve formě závěrečné výzkumné zprávy. V ní jsou obsaženy informace o zkoumaném jevu, určené pro další využití. V naznačeném informačním procesu jsou dvě místa, ve kterých může dojít snadno k vážným poruchám toku informace a ke zkreslení komunikace. Je to předně vytváření sady indikátorů a zobrazení sociálního jevu do systému kvantitativních ukazatelů. Druhým kritickým místem je vypracování závěrečné zprávy, kdy se zpětně kvantitativní informace převádějí do kvalitativní podoby, tedy do „normální řeči“. Při obou zmíněných transformacích může dojít k závažným poruchám komunikační funkce sociologického výzkumu. Tyto poruchy mohou způsobit snížení validity získaných výsledků i možnosti použití výsledků v praxi.

Problémy vytváření systému indikátorů, problémy operacionalizace se zabývá řada příruček a učebnic metod sociologického výzkumu, kde je problematika popsána jak teoreticky, tak prakticky.⁷⁾ Význam a funkce závěrečné výzkumné zprávy se plně projeví až při pohledu z hlediska komunikace mezi sociologem — výzkumníkem a uživatelem informací — decisní sférou. Z tohoto hlediska se ukazuje, že závěrečná výzkumná zpráva je jedním z uzlových článků

⁷⁾ Viz např. Kerlinger 1972, Zich 1976, Jadov 1976, atd.

procesu sociologického výzkumu, který je vzhledem k možnostem použití získaných informací v praxi a k vlastní efektivitě provádění sociologického výzkumu stejně důležitý, jako operacionalizace zkoumaného problému. Vždyť ani sebedokonaleji provedený sociologický výzkum, který ale nemá vnější vazby na potřeby praxe (ať již konkrétní požadavky decísní sféry, nebo požadavky oboru) je pouhý samoúčelný čin s nulovou efektivitou.

Z hlediska praxe, tedy z hlediska dalšího použití informací získaných na základě provedeného šetření, je závěrečná výzkumná zpráva důležitým uzlovým článkem komunikačního a informačního procesu. Na její kvalitě do značné míry závisí to, jak bude informace obsažená v datech výzkumu dále využita, záleží na ní ve značné míře efektivita celého výzkumného procesu. Data a informace získané empirickým šetřením, nejsou-li adekvátní formou prezentovány, ztrácejí svoji hodnotu a význam.

KOMUNIKAČNÍ FUNKCE SOCIOLOGICKÉHO VÝZKUMU

Informace jak z hlediska klasické matematické Shannonovy teorie,⁸⁾ tak z hlediska marxistického filozofického rozboru⁹⁾ vystupuje jako prvek, který snižuje entropii systému, jako nositel negentropického principu.¹⁰⁾ Při aplikaci teorie informace na společenskou oblast se vyskytují některá specifika, vyplývající z charakteru společenských procesů. Tyto aplikace jsou teprve v počátcích a zkoumají se v souvislosti s komplexním výzkumem vědeckého řízení společnosti. Jsou řešeny problémy vytvoření obecné teorie společenské informace, která by obsáhla otázky určení, obsahu, hodnoty, shromažďování, ukládání, zpracování, přenosu a optimalizace informačních procesů ve společnosti. Vytvoření ucelené a systematické teorie společenské informace je naprosto nezbytné pro optimalizaci řízení společenských procesů. „Zdůrazňuje se, že společenské informační procesy lze především charakterizovat z kvantitativního, ba i formálního hlediska.“¹¹⁾ Vytváření obecné teorie společenské informace je záležitostí interdisciplinárního přístupu řady společenských (ale nejen společenských) věd.¹²⁾

V systému společenských informací má své důležité místo i empirický sociologický výzkum, který zajišťuje validní informace z oblasti společenského života. Je nepostradatelný při zjišťování takového druhu informací (informací nefor-

⁸⁾ Shannon C. V., Weaver W.: *The Mathematical Theory of Communication*. Urbana 1949.

⁹⁾ Např. Ursul 1975.

¹⁰⁾ Ursul A. D.: *Metodologické aspekty informace*. Praha, Academia 1975, s. 27 a další.

¹¹⁾ Tamtéž s. 30.

¹²⁾ Např. Afanasjev 1978.

málního charakteru), které nelze postihnout pomocí formalizovaných ekonomických nebo statistických ukazatelů.¹³⁾ Aby tuto funkci mohl sociologický výzkum plnit, musí být zajištěn, jak bylo ukázáno výše, zejména v bodě vytváření systému indikátorů (aby výzkum získával informace o tom, co chceme vědět) a v bodě vytváření výzkumné zprávy (aby informace získané výzkumem byla optimálně zobrazena a mohla pak být efektivně využita v praxi).

Zásadní význam obou výše zmíněných fází výzkumného procesu se ještě podtrhne, podíváme-li se na sociologický výzkum z hlediska množství a kvality informace, které jsou o zkoumaném objektu obsaženy v jeho stupních. Celková varieta sociální informace charakterizující daný sociální jev je omezena působením vnějšího kontextu výzkumu. Toto vnější působení je dáno teoreticko-metodologickým základem sociologie a konkrétními požadavky kladenými zadavatelem výzkumu, nebo společenskou objednávkou. Celková varieta informace je tak redukována na soubor informací relevantních cílům výzkumu.¹⁴⁾ Další zmenšování variety základní informace nastává jako důsledek snížení redundance. Během provádění výzkumného šetření se tak základní velikost informace postupně zmenšuje. Toto zmenšování velikosti základní informace o zkoumaném jevu je na druhé straně provázeno vzrůstající kvalitou základní informace. V průběhu sociologického výzkumu pracujeme tedy s informací kvantitativně se zmenšující, ale po kvalitativní stránce stále hodnotnější. Chyby, kterých se dopustíme v konečné fázi výzkumu, mají daleko větší váhu, než chyby z počáteční fáze.¹⁵⁾ Výzkumná zpráva zde vystupuje jako prvek, který může znehodnotit kvalitní práci v průběhu celého výzkumu.

Kvalita výzkumné zprávy je pochopitelně ovlivňována celým předchozím průběhem výzkumu od stanovení problémové situace až k vyhodnocení statisticky zpracovaného materiálu. Při další analýze výzkumné zprávy budeme předpokládat, že předchozí část výzkumu byla provedena naprosto regulérně a nevyskytly se v ní nedostatky, které by mohly apriorně ovlivnit kvalitu výzkumné zprávy. Získaný soubor zpracovaných dat je tedy bezrozporný a odráží adekvátní formou sledovaný sociální jev.

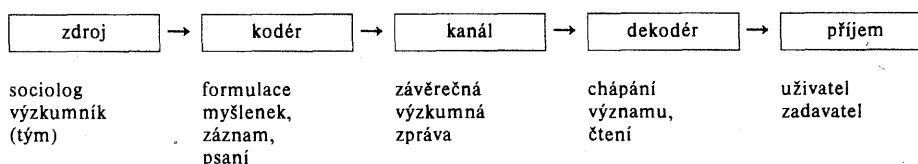
Závěrečná výzkumná zpráva tvoří v oblasti sociologických výzkumů spojující článek mezi výzkumníkem (sociologem) na straně jedné a uživatelem

¹³⁾ Statistika nám sice podá detailní rozbor situace podniku po stránce výroby, efektivity práce, spotřeby materiálu, množství úrazů apod., ale velmi nedostatečně již zobrazí lidský faktor výroby a již vůbec nepostihne neformální vazby a struktury, které mnohdy značně ovlivňují výrobu.

¹⁴⁾ Vyčerpávající informace o takovém soc. jevu, jako je průmyslový podnik v sobě zahrnuje data o struktuře podniku, o vnitřních i vnějších vazbách, o výrobě, dislokaci apod. Každá z těchto oblastí je dále členěna na řadu dílčích. Celková informace není nikdy využita. Výzkum pracuje pouze s daty relevantními danému problému.

¹⁵⁾ Uděláme-li chybu na počátku výzkumu, zkoumáme potom správnými postupy něco jiného, než jsme chtěli. Dojde-li k chybě ve fázi interpretace, dostaneme informace o tom, co jsme chtěli, ale informaci deformovanou.

(zadavatelem) na straně druhé. Funguje jako spojovací komunikační kanál mezi zdrojem (sociologem, výzkumným týmem) a příjemcem (uživatelé informace). Komunikace probíhá podle klasického schématu:

Formální pohled na závěrečnou zprávu v kontextu komunikačního procesu nám umožní vymezit problémové okruhy ovlivňující kvalitu výzkumné zprávy samotné i kvalitu jejího fungování.¹⁶⁾ Výzkumná zpráva funguje jako informační kanál, jako relé zprostředkující komunikaci. Jedná se o komunikaci vyššího typu, kdy zdroj i příjemce jsou od sebe navzájem odděleni jak v prostoru, tak v čase. Informace, která je předmětem komunikačního aktu, je graficky zakódována ve výzkumné zprávě. Ta obíhá mezi jednotlivými účastníky komunikačního procesu. Výzkumná zpráva je jako „informační konzerva“ oddělena od svého zdroje. Toto oddělení vyvolává řadu důsledků, které je třeba respektovat. V porovnání s komunikací „tváří v tvář“ se zvyšují požadavky na srozumitelnost, tj. na přesnost a logiku vyjadřování, v důsledku snížené redundance. Z toho vyplývá vyšší stručnost a uspořádání zprávy. Oddělení zdroje a příjemce vyžaduje také specifický druh projevu, (sloh). Jako „informační konzervy“ plní výzkumné zprávy sociologických výzkumů důležité úkoly a funkce ve společnosti.

Z hlediska výměny informace mezi výzkumníkem a uživatelem můžeme vymezit několik okruhů otázek. První se dotýká bezprostředně přenosového kanálu — tj. závěrečné výzkumné zprávy, její struktury, obsahu, formy apod. Další okruh otázek je spojen s vlastním komunikačním procesem mezi uživatelem a zdrojem informací o sociální realitě. Tyto otázky se dotýkají syntaktické, sémantické a pragmatické úrovně komunikačního procesu.

Pevná struktura ani obsah závěrečné výzkumné zprávy nejsou striktně určeny. V jednotlivých učebnicích se vyskytují pouze doporučení týkající se obsahu výzkumné zprávy.¹⁷⁾ V poslední době se množí snahy o alespoň částečnou standardizaci sociologického výzkumu podobně jako je tomu v psychologii. V tomto kontextu je snaha i o standardizaci výzkumné zprávy. Vlastní obsah výzkumné zprávy by měl obsahovat několik základních okruhů:

¹⁶⁾ Vycházíme z předpokladu, že výzkumná zpráva je obecně používaným výstupem sociologického výzkumu. Některé jiné formy, jako článek, besedu apod., lze chápat jako možný doplněk, nikoliv však plnohodnotnou náhradu.

¹⁷⁾ Svoje doporučení vydalo i UNESCO. Viz. Katriak, 1975, s. 243.

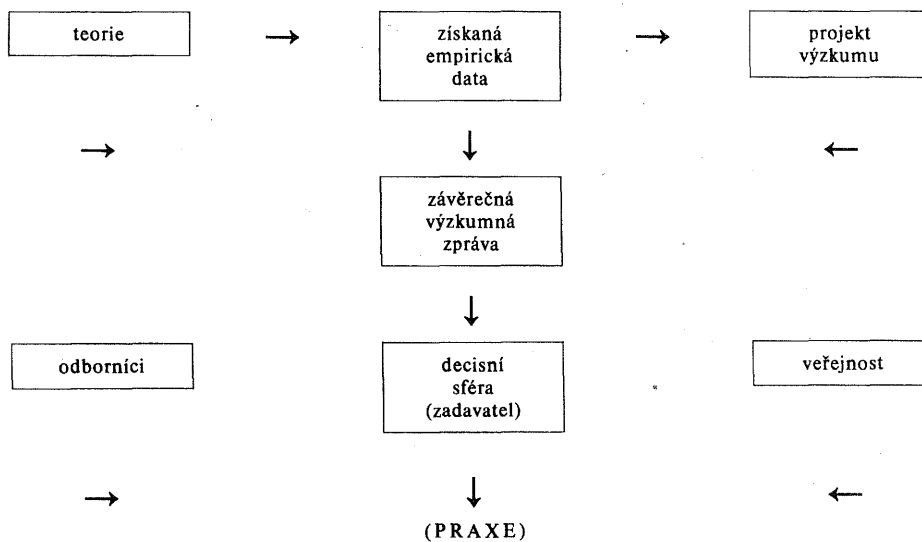
1. Úvod, vyjasnění cílů výzkumu
2. Popis použité metody a vzorku
3. Získané poznatky
4. Shrnutí výsledků a doporučení pro praxi, nastínění dalších problémů, které se dodatečně objevily.¹⁸⁾

Pokud se jedná o formální stránku výzkumné zprávy, musí být především adekvátní okruhu čtenářů, do kterého je zaměřena.¹⁹⁾ Badatel musí předložit výsledky své práce takovým způsobem, který odpovídá úrovni a potřebám příjemce informace. Vzhledem k neznámému příjemci komunikace, je třeba volit opatrně i formu výzkumné zprávy.

ZÁVĚREČNÁ ZPRÁVA V PROCESU KOMUNIKACE

Zabýváme-li se komunikační funkcí výzkumné zprávy, je třeba si položit otázku, mezi kým dochází k této komunikaci, kdo vstupuje do komunikačního procesu, co je jeho náplní a jaký je jeho cíl.

Náplní komunikace v námi sledované oblasti je přenos informací o objektech sociální reality, které byly získány na základě provedení sociologických výzkumů. Tyto informace jsou prezentovány výzkumníkem — sociologem, který

¹⁸⁾ „Účelem výzkumné zprávy je sdělit čtenáři, jaký problém byl zkoumán, jaké metody byly použity při řešení problému, jaké jsou výsledky výzkumu a závěry z těchto výsledků vyvozené.“ Kerlinger, 1972, s. 666.

¹⁹⁾ Podrobnější členění viz např. Katriak, 1975, s. 244.

vystupuje jako zdroj informace v procesu komunikace. Informace jsou adresovány obecně uživateli. V tomto obecném termínu je skryto několik možných příjemců informace.²⁰⁾

Výsledkem výzkumu, neb jinak řečeno výzkumná zpráva a informace v ní obsažené jsou určeny značně různorodému souboru potenciálních uživatelů, příjemců. Pokud jako hledisko vezmeme odbornou erudici a stupeň využití ve vlastní práci, můžeme rozlišit tři základní skupiny příjemců informace obsažené ve výzkumné zprávě sociologického výzkumu: odborníky, decisní sféru, veřejnost.²¹⁾

Každá z uvedených skupin vstupuje do komunikace s odlišnými záměry a s různým očekáváním konečného efektu komunikace. Každá skupina také akcentuje ve výzkumné zprávě jiné složky. Vzájemná proporce jednotlivých částí výzkumné zprávy musí proto odpovídat charakteru samotného výzkumu, konkrétního šetření, ale závisí také na hlavním uživateli výzkumu (zadavateli). Nelze pominout ani další potenciální uživatele výsledků šetření. Problém je tedy v tom, aby při vytváření výzkumné zprávy zaměřené na jednoho konkrétního uživatele (zadatele) nebyla zablokována informace získaná výzkumem pro ostatní potenciální uživatele. Tento problém není jednoduchý a jeho řešení v sobě spojuje protikladné tendence.

Při explikativních, teoreticky zaměřených výzkumech, jejichž uživatelem je především skupina odborníků, není problém zablokování informace příliš aktuální. Řešené problémy mají koneckonců určitou vazbu na potřeby společenské reality, jsou výsledkem společenské objednávky. Součástí výzkumných zpráv jsou kromě analýzy problému i poznatky o možných aplikacích zjištěných skutečností v praxi a o možnostech sociotechnických zásahů. Určitá část zprávy se tak přímo obrací k decisní sféře. Výzkumy explikativního charakteru jsou prováděny ve většině případů zkušenými výzkumnými týmy, což do jisté míry garantuje i kvalitu závěrečné zprávy.

Poněkud jiná je situace v oblasti tzv. rutinních sociologických výzkumů, realizovaných na objednávku k řešení úzkého specializovaného problému lokálního charakteru. Nebudeme se zde zabývat problémem laických sociologických šetření. Takové výzkumy jsou „nebezpečné“ z jiného důvodu, než je ztráta informace.²²⁾

Hlavní kvantum v současné době prováděných výzkumů je soustředěno na řešení praktických otázek týkajících se řešení konkrétních problémů jednotlivých enkláv národního hospodářství, fungování konkrétních společenských

²⁰⁾ V našem případě se jedná o komunikaci zprostředkovanou médii a oddělenou v čase i prostoru. Tím vyvstává možnost výskytu mimo známého příjemce i příjemce neznámého.

²¹⁾ Afanasjev, 1978, s. 3, 13.

²²⁾ Kapr — Šafář, 1969, s.

institucí a společenských skupin. Tyto výzkumy jsou dosti jednostranně zaměřené na získání materiálu popisujícího daný sociální jev, na odhalení příčin a vypracování návrhů na šociotechnická opatření zaměřená k optimalizaci fungování zkoumaného fenoménu.²³⁾ Ve srovnání s teoreticky zaměřenými výzkumy se jedná většinou o skromněji pojaté akce prováděné malými výzkumnými skupinami, které pracují přímo jako součást zkoumané struktury (podnikový sociolog), nebo specializovanými sociologickými pracovišti (např. sociologické laboratoře vysokých škol). Zejména v prvním případě plní sociologický výzkum přísně utilitární funkci řešení speciálních problémů daného podniku nebo instituce. Při těchto šetřeních nebývá předpokládána možnost dalšího využití jiným uživatelem. S tím je také zpracována výzkumná zpráva. Tento postup vede k částečnému nebo úplnému zablokování informací ve zprávě obsažených proti možnosti dalšího využití jak v decisní sféře jiné úrovně, tak v teoretickém rozboru na úrovni sociologické teorie. U každé výzkumné zprávy je třeba detailně popsat hlavně metodiku získání informace. Bez toho jsou získaná data dále nepoužitelná.

V této souvislosti se naskýtá otázka možnosti standardizace sociologického výzkumu (analogicky se psychologickým výzkumem), jeho metod, technik, postupů i výzkumných zpráv. Možnosti standardizace sociologického výzkumu jsou zatím diskutovány.²⁴⁾ Standardizace závěrečné zprávy bez předchozí standardizace výzkumného procesu je nemožná. Zatím bylo v oblasti standardizace výzkumných zpráv dosaženo toho, že jsou doporučeny jednotlivé části, ze kterých zpráva má sestávat,²⁵⁾ je víceméně doporučen obsah těchto částí a jsou stanoveny požadavky na informace, které jsou obsaženy v závěrečné zprávě. Afanasjev postavil následující kritéria na sociální informaci:

1. třídní a stranický přístup k analýze
2. systematickosti a komplexnosti informací
3. soulad informací s postavením subjektu, který jich využívá
4. úplnost, optimálnost informací
5. přesnost informací
6. spolehlivost
7. včasnost, operativnost
8. stručnost, logičnost
9. užitečnost

Uvedená kritéria se v případě výzkumné zprávy sociologického výzkumu týkají především výzkumných zpráv šetření pro potřeby decisní sféry.

²³⁾ Výzkumy fluktuace, sociálního klimatu, stabilizace pracovníků, trávení volného času apod.

²⁴⁾ Zich, 1976.

²⁵⁾ Katriak, 1975, s. 244.

Jak bylo ukázáno výše, dochází v procesu sociologického výzkumu k selekci základní informace. Tato selekce je podmíněna logikou výzkumu. Kromě toho ovšem může dojít k jevu formálně stejnému, majícímu za následek snížení variety informace, a to k blokování informace. Je to vlastně určitý druh selekce, který vzniká záměrným nepropuštěním informace za určitou mez informačního kanálu. Blokování informací se vždy vztahuje k určité situaci uvnitř systému, kde regulátor (určitý subsystém) blokuje některé variety informace, které by mohly ohrozit podstatu, fungování nebo existenci systému.²⁶⁾

Blokování informace vytváří selekci, která snižuje nejen kvantitu informace, ale zejména její kvalitu vzhledem k uživateli. Blokování vystupuje jako jeden ze zdrojů informačního šumu, jako možný zdroj poruch komunikačního procesu sociologického výzkumu. Jedním z faktorů, který způsobuje blokování informace nebo její regulaci, jsou tzv. informační bariéry. Působí jako překážky volného průchodu informací, snižují propustnost informačního kanálu, nebo jej přímo zablokují. Výsledkem jejich působení jsou poruchy v komunikaci, nepřesnosti v přijímané zprávě, omyly. V závěrečné zprávě působí informační bariéry omezení variety získané informace, jako určitá „cenzura“. Způsobují zkreslení informací (vědomé nebo nevědomé) obsažených ve zprávě. Takových bariér je v oblasti sociálních informací celá řada.²⁷⁾

Časová (historická) bariéra se uplatňuje při zkoumání historicky minulých jevů a událostí. Působí zde ta skutečnost, že čím delší je odstup od události, tím hůře se získávají objektivní, validní a reliabilní data a informace o tomto jevu. V sociologickém výzkumu se tato bariéra může projevit pouze při speciálním výzkumu zasahujícím do vzdálenější minulosti.²⁸⁾ Převážná část sociologických výzkumů se dotýká natolik aktuálních událostí, že historická bariéra se nemůže projevit.

Daleko výrazněji se v sociologickém výzkumu projevuje oborová bariéra. Každý obor lidské činnosti si vytváří specifický okruh problémů, spojený s oborem jeho zájmu. V tomto rámci dochází k vývoji oboru, který jednak reaguje na okolní podněty a jednak na podněty vlastního oboru. Následkem toho se vytváří větší či menší autonomie oboru. Oddělení oboru, řešení specifických vlastních problémů a vlastní stupnice priorit může negativně ovlivnit komunikaci na interdisciplinární bázi, a zvláště potom komunikaci směrem k laické sféře.

V určitých oborech, nebo při řešení některých problémů vznikají bezpečnost-

²⁶⁾ Ashby (1961) říká, že, „podstatný rys dobrého regulátoru je, že blokuje průtok variety směřující z množiny rušivých vlivů k podstatným proměnným.“ Ashby, 1961, s. 246.

²⁷⁾ Afanasjev, 1978.

²⁸⁾ Např. výpovědi respondentů o jejich prvním zaměstnání, nebo o stavu určitého jevu v době jejich mládí.

ní bariéry. Jsou tvořeny soustavou striktních institucionálních předpisů, které určují u vymezených informací způsob práce s nimi, způsob a rozsah jejich rozšiřování. Jedná se jednak o informace rázu státního a vojenského tajemství a jednak o informace privátního charakteru určité organizace nebo podniku.

S oborovými bariérami souvisí dosti úzce i vytváření jazykových nebo terminologických bariér. Vzhledem k oddělení zdroje a příjemce informace (pomocí výzkumné zprávy) není možné zpřesňovat během komunikace jednotlivé formulace, vysvětlovat náplň termínů apod. S jazykovými bariérami se při provádění běžných rutinních výzkumů téměř nesetkáváme.²⁹⁾ Vyskytují se pouze při provádění výzkumů, kde ve vzorku jsou obsaženy příslušníci národnostních menšin žijících v ČSSR, v menší míře též při práci se slovenskými respondenty. Problémy se zde vyskytují především ve fázi vlastního provedení sběru dat a při jeho přípravě (konstrukci dotazníku), méně již při vyhodnocování výsledků. Z hlediska komunikační funkce výzkumné zprávy tvoří jazykovou bariéru někdy ten fakt, že zpráva je psána v českém jazyce. Tato bariéra se ovšem projevuje pouze u význačných výzkumů zásadního teoretického významu, kdy čeština omezuje komunikační působení výzkumné zprávy. Tato bariéra se alespoň částečně eliminuje formou cizojazyčných resumé.

Často mnohem výrazněji se projevuje působení terminologické bariéry. Každý vědní obor, každá vědní disciplína si v průběhu svého vývoje vytvořil specifický slovník termínů. Lze potom v určitém smyslu dokonce hovořit o „jazyku sociologie“ stejně jako o „jazyku matematiky“. Sociologie si vypracovala systém termínů a kategorií s víceméně přesným a definovaným obsahem. Tyto termíny byly přejaty z ostatních společenských věd, z věd přírodních i technických, a rovněž z hovorového jazyka. Tyto přejaté termíny mají ovšem často jiný význam než v původním prostředí (např. sankce, distance, apod.). Často jsou též do české terminologické výbavy zařazovány termíny cizojazyčné, paralelně s českým výrazem.

Problémy komunikace mohou nastat jak uvnitř samotného oboru, tak zejména v působení navenek. Sociologie nemá doposud vypracovanou jednotnou terminologii. Nejsou jednotně vymezeny obsahy jednotlivých termínů (konečně sám termín sociologie je definován několika způsoby), tím také vzniká víceméně synonymické používání některých termínů. Tato situace nijak nenapomáhá komunikaci.³⁰⁾ Roztříštěnost se projevuje ještě výrazněji při srovnání různých sociologických škol a směrů. Působí-li tato nejednotnost často značné problémy v komunikaci mezi sociology samotnými, je zřejmé, že problémy komunikace

²⁹⁾ Problémy jsou především se standardizací výzkumného nástroje pro jednotlivé jazyky.

³⁰⁾ Souběžné užívání našeho a cizího termínu: rozhovor — interview, nebo užívání několika termínů pro jeden jev.

vně oboru — do decisní sféry nebo do sféry veřejnosti — přinášejí daleko větší problémy.

Jazyk a terminologický inventář výzkumné zprávy musí korespondovat s uživatelem této zprávy. Dodržení této zásady není, jak bylo ukázáno výše, jednoduché. V závislosti na typu výzkumu figuruje některý z uživatelů jako hlavní (jako zadavatel). Výzkumná zpráva je připravována tedy pro víceméně známého uživatele (hlavního uživatele), který je známý co do úrovně znalosti problematiky zkoumaného jevu, tak i co do znalosti speciální sociologické problematiky. Této známé úrovni hlavního uživatele musí být přizpůsobena i forma, v jaké je informace předávána.

Často se vyskytuje rozpor, jak spojit přísnou odbornou úroveň výzkumné zprávy s jednoduchou a srozumitelnou prezentací závěrů výzkumu pro potřeby uživatele v oblasti decisní sféry. Fundovaný rozbor vyžaduje prostor i použití a prezentaci speciálních sociologických postupů. Zadavatel ale požaduje pokud možno stručné hodnocení problému a navržení praktických opatření. Oba požadavky se vzájemně vylučují a jednostranná preference jednoho z nich vede na druhé straně ke ztrátě informace a ke snížení využitelnosti získaných dat. To platí především o oblasti rutinních výzkumů. Praxe se proto v současné době přiklonila k dvoustupňovému vypracovávání výzkumné zprávy, které vede k uspokojivým výsledkům. Detailní rozbor výzkumu je vypracován ve formě tzv. „velké“ zprávy. Její součástí (nebo samostatně vypracovanou studií) je tzv. „malá“ zpráva určená pro bezprostřední využití zadavatelem. Toto uspořádání omezuje zahlcení uživatele sumou dat a informací, které mají víceméně potenciální význam pro aktuální rozhodovací činnost. Data se ale neztrácejí a je možné je později použít znovu.

KVALITATIVNÍ STRÁNKA INFORMACE

Teorie informace je rozpracovávána na několika úrovních, v závislosti na komunikaci a na kvalitativním či kvantitativním pojmání informace. Jedná se o možnosti a o stupeň rozpracovanosti teorie informace z hlediska syntaktické, sémantické a pragmatické úrovně. Tyto problémy se dotýkají i působení výzkumné zprávy v komunikačním procesu sociologického výzkumu.

Klasická teorie informace³¹⁾ vycházela pouze z kvantitativního charakteru informace. Na základě toho byla vypracována syntaktická teorie informace, založená na matematice, statistice a teorii pravděpodobnosti.³²⁾ Teorie syntak-

³¹⁾ Shannon, Weaver: Cit. dílo.

³²⁾ Matematické vyjádření informace odpovídá záporně vzaté hodnotě velikosti entropie systému $H = - \sum p_i \log p_i$.

tické informace vede k důležitým závěrům a aplikacím v oblasti komunikace, ale především v její technické stránce a provedení. Otázky podstaty informace jsou v této teorii nechány stranou. Aplikace matematické teorie informace na oblast společnosti vede ke značným problémům. „Matematická teorie komunikace zaujímá místo ve zkoumání komunikace, které si autoři dobře uvědomují, avšak snahy o její rozšíření mimo technickou oblast, v níž vznikla, by byly spojeny s velkými obtížemi.“³³⁾ V sociologickém výzkumu se nám hlavně jedná o kvalitativní náplň získávaných informací, které odpovídají sémantická a pragmatická úroveň komunikačního procesu.

V souvislosti se sémantickou stránkou informace narážíme na problémy postižení sociální reality v celé její bohatosti na základě značně chudého formalizovaného systému znaků, kterým ve své statisticko-matematické fázi disponuje sociologický výzkum. Ze sémantického hlediska jde o to, zda transformace sociálního jevu do systému indikátorů a zpět do výzkumné zprávy nějakým významným způsobem nedeformuje základní informaci o zkoumaném objektu. V komunikačním působení výzkumné zprávy potom jde o to, zda obsahy informace, která vstupuje do výzkumné zprávy odpovídají obsahům, které z ní získává uživatel. Sémantickou informaci obsahuje každá zpráva, která rozšiřuje znalosti příjemce.³⁴⁾ Z tohoto předpokladu vyplývá, že kvalita a připravenost příjemce má vliv na velikost sémantické informace, kterou je schopen přijmout. Výzkumné zprávy se obracejí ke třem skupinám uživatelů. Do určité míry hlavní je skupina uživatelů v decisní sféře. Na základě výzkumné zprávy (kromě dalších faktorů) vytváří decisní sféra svá rozhodnutí (respektive modifikuje je) vzhledem k sociálnímu jevu, který byl podroben sociologickému šetření. Sociologický výzkum tak snižuje neurčitost v rozhodování. V návaznosti sociologického výzkumu na společenskou praxi představuje decisní sféra výkonný článek. Efektivita celého procesu potom závisí na schopnosti tohoto výkonného článku vytěžit z předložené zprávy maximum informací relevantních řešení úkolu.

V oblasti komunikace sociolog — decisní sféra se setkávají odborníci různých oborů. Sociologické výzkumy přinášejí podkladový a rozborový materiál sloužící k analýze stavu a provádění změn v řadě odvětví lidské činnosti. Počet profesionálních sociologů je prozatím u nás dosti malý. Nelze proto předpokládat, že uživatel je seznámen se sociologickou problematikou. Často se setkáváme jak s přeceňováním možností sociologie, tak s jejím apriorním odmítáním. Aby komunikace sociolog — decisní sféra mohla probíhat optimálním způsobem, je třeba na obou stranách splnit určité předpoklady. Na straně výzkumníka je nutné detailní obeznámení s problematikou zkoumané oblasti. To je ovšem

³³⁾ Cherry C.: Čelověk i informacija. Moskva 1972, s. 72.

³⁴⁾ Afanasjev, 1978, s. 19.

základní předpoklad provedení seriózního výzkumu vůbec. Na druhé straně uživatel (zadavatel) by měl mít alespoň základní vědomosti o možnostech a mezích sociologického výzkumu a sociologie obecně, aby komunikace mohla být plně efektivní. Tento předpoklad není a ani v blízké budoucnosti nebude často možné splnit. Pro zvýšení efektivity informačního procesu je proto vhodné doplnit zprávu stručným výkladem o funkcích jednotlivých sociologických technik zpracování dat apod. Tím je možné značně zvýšit efektivitu komunikace a vlastně i efektivitu sociologického výzkumu v systému společenské praxe.

Dosti významnou roli v této oblasti mohou sehrát specializovaná sociologická pracoviště v rámci podniků, VHJ apod. Ukazuje se, že tam, kde taková pracoviště fungují, dochází k pozitivnímu ovlivnění vedoucích decisních pracovníků jak v oblasti jejich názoru na místo a význam sociologie ve struktuře organizace, tak i v jejich přístupu k sociálním informacím a k práci s nimi. Tyto výsledky se ale mohou projevit až po několikaletém působení.

Základní hledisko pro decisní sféru je hledisko pragmatického obsahu získávaných informací, tj. „závislost mezi příjemcem informace a cílem, který si vytkl. V tomto případě se, jinými slovy, určuje hodnota informace pro toho, kdo ji přijímá a využívá.“³⁵⁾ Pragmatický význam sociologické informace pro decisní sféru je zřejmý. Řídící subjekt musí být zásobován informacemi, jejichž hodnota a význam je určován právě pragmatickou hodnotou. Výzkumná zpráva musí obsahovat takový druh informace o sociální realitě, který má pragmatický význam pro uživatele. Informace obsažená ve zprávě musí být „odfiltrována“ tak, aby její složení bylo optimální dané úrovni a zaměření decisní sféry.

Setkáváme se někdy s objemnými fascikly závěrečných výzkumných zpráv, které jsou perfektně metodologicky zpracovány, oplývají množstvím datového materiálu ve formě různých tabulek, grafů atd., jsou v nich obsaženy závěry z aplikací náročných statistických postupů. Tyto zprávy jsou sice „perfektní“ z formálního hlediska, z pragmatického hlediska využitelnosti pro praxi decisní sféry se ale jejich hodnota rovná nule. Řídící pracovníci většinou vyžadují jasně a stručně formulované závěry k problémům, které je zajímají. Určitou roli zde rovněž hraje zvyk na určitou formu materiálu.

Z teoretického hlediska se u pragmatické stránky informace setkáváme ještě s většími potížemi než u stránky sémantické. Existují zatím pouhé náznaky pokusů o formulaci pragmatické teorie informace.³⁶⁾ Celý problém je spojen s termíny užitečnosti a hodnoty pragmatické informace, které jsou jenom v nepatrné míře formalizovány. Z toho vyplývají těžkosti s jejich převodem do kvantitativní podoby a jejich měření. Pojem hodnoty a užitečnosti je dále velmi

³⁵⁾ Tamtéž, s. 19.

³⁶⁾ Charkevič A. A.: O cennosti informacii. Moskva 1960.

úzce svázán se subjektem, který informaci využívá a tedy i s cíli, které sleduje. Užitečnost informace je kromě toho proměnlivá v čase a podléhá vývoji spojenému s orientací subjektu na různé cíle.

Pragmatický a sémantický aspekt informace spolu silně souvisí. Oba se vyskytují vedle sebe a překrývají se. Překrytí a propojení sémantického a pragmatického aspektu informace nejlépe odpovídá chápání významu termínu informace v běžném jazyce. Exaktnějšímu využití a rozboru sémantického a pragmatického působení informace v komunikačním a informačním procesu stále ještě brání absence obecné teorie sémantické a pragmatické informace. Předpokladem pro to je další výzkum asociací mezi znaky a objekty.³⁷⁾

ZÁVĚR

V současnosti sociologie a sociologický výzkum plní důležité místo v systému fungování společnosti. Plní zde především úlohu „informátora“, zdroje sociálních informací z nejrůznějších oblastí života společnosti. Tato úloha by se měla v dalších letech ještě zvyšovat. V rámci uživatelů výsledků sociologických výzkumů se na jedno z předních míst řadí tzv. decisní sféra, která také figuruje jako jeden z největších zadavatelů sociologických výzkumů.

I v sociologii je jedním z kritérií efektivita práce, tedy efektivita prováděných výzkumných šetření. Tuto efektivitu lze ovšem stanovit pouze v souvislosti s uživatelem získaných informací, s tím, jak uživatel informace z výzkumů využívá (nebo může využívat) apod. Klíčový problém efektivit sociologických výzkumů je tedy problém kvality předávání informace mezi sociologem — výzkumníkem na jedné straně a decisní sférou — uživatelem sociologické informace na straně druhé. Problém je tedy v komunikaci mezi zmíněnými subjekty. Proto je účelné podívat se na sociologický výzkum a zejména na jeho finální etapu — zpracování výzkumné zprávy — z hlediska teorie komunikace a teorie informace. Pod tímto pohledem se nám objeví velice zřetelně problémy spojené s komunikací jak z formálního, tak z obsahového hlediska. Na základě tohoto přístupu lze vymezit kritické momenty výzkumu z hlediska jeho efektivit. Jsou to vlivy působící na vytváření výzkumné zprávy — informační bariéry, zaměření výzkumné zprávy — decisní sféra a současné využití v sociologické teorii, funkce samotného přenosu informace v dané struktuře.

Pro optimalizaci fungování systému sociolog — výzkumná zpráva — uživatel je ovšem nezbytné vypracování teorie informace z hlediska její sémantické a pragmatické stránky. Bez precizace tohoto problému nemají snahy o optimalizaci pevný základ a jsou v podstatě založeny na postupu pokusů a omylů.

³⁷⁾ Ursul, 1975.

LITERATURA

- Afanasjev V. G.: Sociální informace a řízení společnosti. Praha, Svoboda 1978.
Ashby W. R.: Kybernetika, Praha 1961.
Gudermurh P., Kriesel W.: Kybernetika a světový názor. Praha, Svoboda 1976.
Janoušek J.: Sociální komunikace. Praha, Svoboda, 1968.
Kapr J., Šafář Z.: Sociologie nebo zdravý rozum? Praha, MF 1969.
Katriak M.: Metódy a techniky sociologického výzkumu. Bratislava 1975.
Kerlinger N. F.: Základy výzkumu chování. Praha, Academia 1972.
Lamser V.: Komunikace a společnost. Praha, Academia 1969.
Nowak S.: Metodologie sociologických výzkumů. Praha, Svoboda 1975.
Rychtařík K.: Sociologie na cestách poznání. Praha, Academia 1978.
Ursul A. D.: Metodologické aspekty informace. Praha, Academia 1975.
Wiener N.: Kybernetika a společnost. Praha, Svoboda 1960.
Zich F.: Sociologický výzkum. Praha, Svoboda 1976.

ОТЧЕТ ОБ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ РАБОТЕ НАК КЛЮЧЕВОЙ ЭЛЕМЕНТ ЭФФЕКТИВНОСТИ ИССЛЕДОВАНИЙ В ОБЛАСТИ СОЦИОЛОГИИ

Резюме

Эмпирические социологические исследования занимают прочное место в системе социальной информации. Они являются не только одним из источников познания общества, но и орудием проверки теоретических гипотез. При этом происходит обмен информацией между социологом и тем, кто пользуется социологической информацией: т. е. специалистами или общественностью. С точки зрения прямой эффективности социологических исследований решающей и в то же время наиболее проблематичной представляется коммуникация между исследователем и сферой решений.

В работе делается попытка рассматривать социологические исследования в их связи с нуждами общества с точки зрения коммуникативной взаимосвязи заключительного отчета об исследовательской работе между социологом и сферой решений. Отчет об исследовательской работе как коммуникативный канал нам кажется одной из ключевых точек исследования, степенью, от качества которой зависит общая эффективность процесса исследования. С точки зрения формальной теории информации и коммуникации очень резко выделяются некоторые факторы, оказывающие огромное влияние на качество отчета об исследовательской работе (информационные барьеры и т. п.), и проблемы связей отчета с нуждами общества. Если мы не хотим, чтобы социологические исследования стали самоцелью и если мы хотим повысить их эффективность, то будет необходимо и в дальнейшем заниматься существованием, качеством, границами и ориентировкой связей социологических исследований и прежде всего их связью с сферой решений.

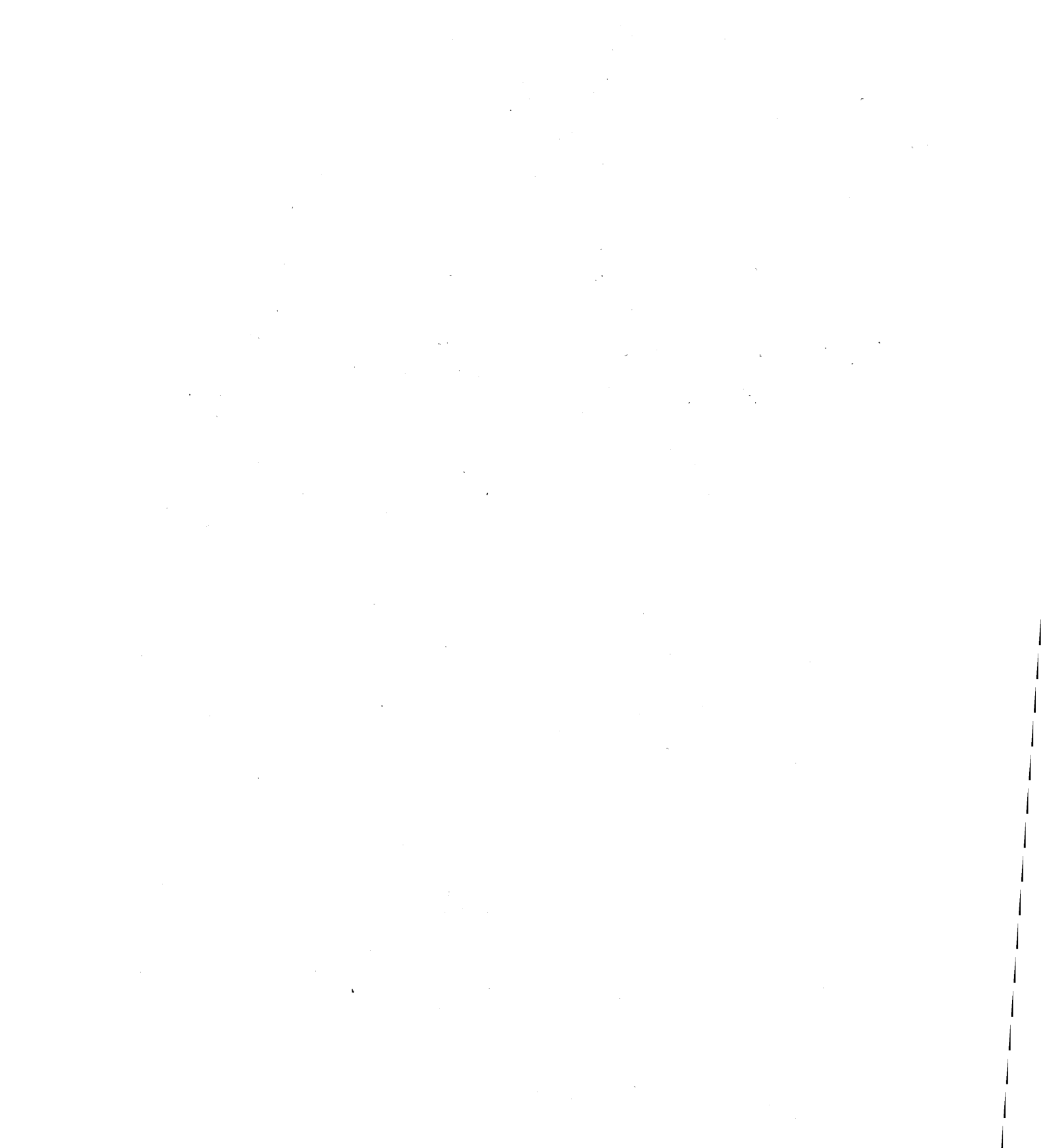
DER FORSCHUNGSBERICHT ALS SCHÜSSELELEMENT DER EFFEKTIVITÄT DER SOZIOLOGISCHEN FORSCHUNG

Zusammenfassung

Die empirische soziologische Forschung nimmt einen festen Platz im System sozialer Informationen ein. Sie dient als eine der Quellen des Erkennens der gesellschaftlichen Realität sowie als ist Instru-

ment zur Überprüfung theoretischer Hypothesen. Bei dieser Tätigkeit kommt es zum Informationsaustausch zwischen dem Soziologen und dem Nutznießer soziologischer Informationen, d. h. den Fachleuten, der Dezisionssphäre oder der Öffentlichkeit. Vom Gesichtspunkt der direkten Effektivität gesehen erscheint da die Kommunikation zwischen dem Forscher und der Dezisionssphäre als entscheidend und mit den meisten Problemen behaftet.

Die Studie bezweckt, ein Bild der soziologischen Forschung zu entwerfen sowie deren Anschluß an die Bedürfnisse der gesellschaftlichen Praxis in Hinsicht der Kommunikationswirkung des abschließenden Forschungsberichts auf den Soziologen und die Dezisionssphäre. Als Kommunikationskanal gesehen erscheint da der Forschungsbericht als einer der Schlüsselpunkte der Forschung, als eine Stufe, von deren Qualität die Gesamteffektivität des Forschungsprozesses abhängt. Bei Betrachtung der formalen Informations- und Kommunikationstheorie treten da einige Faktoren recht prägnant hervor, die prinzipiell die Qualität des Forschungsberichtes beeinflussen (Informationsbarrieren u. ä.), sowie andere Faktoren wie Probleme der Verbindung des Forschungsberichtes zu den Bedürfnissen der Gesellschaftsrealität. Diese Verbindungen reihen die soziologische Forschung in breitere Zusammenhänge der Gesellschaftsbedürfnisse ein. Falls die Absicht besteht, die Selbstzweckmäßigkeit soziologischer Forschungen zu verhindern und die Effektivität der Forschung zu steigern, wird es auch weiterhin notwendig sein, sich mit der Existenz, der Qualität, den Grenzen und der Ausrichtung der Verbindungen der soziologischen Forschung, vor allem zu der Dezisionssphäre, zu befassen.

EMPIRICKÉ VÝZKUMY NA KATEDŘE MARXISTICKO-LENINSKÉ SOCIOLOGIE (1978 – 1981)

PhDr. JIŘÍ BURIÁNEK, CSc.

Jestliže si soudobá sociologie může na něco naříkat, pak to rozhodně není nedostatek empirických sociologických výzkumů. Právě naopak: v záplavě dílčích šetření, výzkumů, průzkumů a sond se dnes stěží dokážeme orientovat a celá řada cenných informací zapadne bez povšimnutí. Důvodů je jistě několik, patří k nim také skutečnost, že závěrečné zprávy z výzkumů obvykle nejsou publikovány, ba co víc, nejsou systematicky anotovány a bibliograficky podchyceny. Nezřídka se též stává, že i v případě, kdy se nám podaří takovouto zprávu vystopovat, není k dispozici než v jediném archívním exempláři, anebo není k dispozici vůbec. Vzhledem k tomu, že se v poslední době stále častěji objevuje konstatování, že empirické výzkumy v Československu se dostaly na dobrou řemeslnou úroveň (což nemůže být důvodem k sebeuspokojení), je třeba dvojnásob litovat toho, že taková kvanta dat, údajů a faktů zůstávají ležet ladem a zčásti dokonce skryta v anonymitě. Je přirozené, že málokterý výzkum přinese senzační údaje, atraktivní empirickou informaci, nebo výraznou metodologickou inovaci, což se většinou považuje za nezbytný předpoklad pro to, aby výsledky byly publikovány. Zastáváme však názor, že i každý rutinní — samozřejmě solidně provedený — empirický výzkum zasluhuje pozornost; alespoň v té míře, aby byl vzat na vědomí, což mimochodem může být cennou oporou pro boj s tendencí donekonečna opakovat výzkumy na stále stejná témata.

Vedení těmito úvahami přistupujeme nyní k stručné informaci o empirických výzkumech, realizovaných na katedře marxisticko-leninské sociologie v letech 1978 až 1981. Časové vymezení horizontu této zprávy není dáno jinak než pragmaticky: sleduje údobí od opětovného zřízení samostatné katedry až do současnosti. Nejde tedy o bilanci v rámci určitého plánovacího období nebo při příležitosti nějakého výročí; pohled na kumulující se empirický materiál nám zavalil podnět k tomuto shrnutí výsledků naší práce. Ještě dříve než přikročíme k vlastnímu komentáři, je třeba učinit důležitou poznámku.

Provádění empirických sociologických výzkumů aplikačního charakteru není a nemůže být hlavním úkolem akademického pracoviště. Na druhé straně však vystupují do popředí naléhavé úkoly přestavby vysokoškolského studia, změny učebních plánů a programů, změny nikoli formální, ale obsahové. Součástí těchto změn je i posílení důrazu na odborné praxe studentů, na získávání konkrétních praktických zkušeností u každého studenta oboru, a to pochopitelně i v jedné z nejdůležitějších složek odborného profilu absolventa, v připravenosti realizovat sociologický výzkum na základě konkrétní společenské objednávky. V tomto ohledu se jeví potřeba dostat studenty do těsného kontaktu s běžnou výzkumnou praxí jako velice aktuální. Právě tyto výchovné aspekty jsme měli při výběru jednotlivých témat a výzkumných úkolů na zřeteli, snažili jsme se, aby se na výzkumech mohli v maximální míře podílet sami studenti. V řadě případů se to skutečně podařilo a ke zdaru *každého* zde uváděného výzkumu posluchači v té či oné míře přispěli.

Dlužno ovšem poznamenat, že takto koncipovaná výzkumná činnost přináší i další efekty. Stále intenzivnější volání po spojení vědy s praxí vychází ze snahy pomoci především výrobní sféře při řešení konkrétních problémů, dále zvědeckovat procesy řízení, rozvíjet sociální plánování apod. Sociologický výzkum může v tomto směru pozitivně působit. Současně realizace každého výzkumu přináší podněty pro rozvoj sociologické metodologie, protože nově se objevující problémy vyžadují také nové způsoby a metody jejich řešení. Ve vztahu k fakultě přináší výzkumná činnost také nezanedbatelné efekty ekonomické povahy. V celkovém pohledu tedy nemůže být pochyb o užitečnosti takovýchto akcí. Domníváme se, že tyto aspekty je třeba brát v souvislosti s hodnocením výsledků výzkumné práce v úvahu.

V naší zprávě o provedených výzkumech uvedeme u každého výzkumu základní údaje. Protože nebudeme uvádět složení autorských kolektivů, chceme upozornit na to, že jsme plně akceptovali metodu týmové práce. Nepočítáme-li studenty oboru, pak se členy řešitelských kolektivů stávali nejenom někteří členové katedry, ale také externí spolupracovníci.¹⁾

Výzkumné úkoly budeme v naší zprávě řadit chronologicky. Všechny byly řešeny na základě hospodářské smlouvy a u všech byla katedra garantem řešení. To je třeba uvést proto, že vedle těchto úkolů se jak členové katedry, tak studenti (v rámci diplomových prací nebo prací do soutěže SVOČ) podíleli na dalších empirických výzkumech, které se ovšem nestaly součástí katedrálního plánu výzkumu. Proto je také do našeho přehledu nezařazujeme.

¹⁾ Chceme jim při této příležitosti poděkovat za spolupráci, přičemž považujeme za svou povinnost učinit tak jmenovitě u PhDr. Pavla Kuchaře a ing. Dalibora Holdy, CSc. ze Studijně metodického střediska ÚML UK a u prom. soc. Jaroslava Dostála z Výchovného střediska energetiky v Tušimicích.

VHČ FF UK č. 17/1978

Dělníci stavebních závodů Státních lesů
ČSR

Zadavatel: Ministerstvo lesního a vodního hospodářství ČSR

Odpovědný řešitel: dr. Jiří Buriánek

Zahájení prací: červen 1978

Ukončení prací: březen 1979

Výzkumný úkol volně navázal na předchozí akce v rámci resortu. Měl deskriptivní charakter, avšak jeho cílem bylo také získání podnětů pro zaměření sociální politiky. Předmětem byly podmínky práce a života dělníků problémy reflexe těchto podmínek ve vědomí pracovníků a její důsledky pro stabilizaci pracovních sil. Výchozí problém spočíval zhruba v tom, že podmínky na pracovištích jsou horší než u podniků ve stavebnictví. Za těchto okolností bylo třeba věnovat velkou pozornost úrovni podnikové péče o pracující.

Objektem výzkumu se stali stavební dělníci na čtyřech závodech (Praha, Plzeň, Teplice, Frýdek-Místek), vybraných záměrně podle míry problémovosti. Pro každý závod byla určena kvóta respondentů, kteří byli vybíráni náhodným výběrem. Oporou pro tento krok byl předvýzkum, který zpřesnil naše informace o závodech: na všechny závody jsme zaslali stručný dotazník.

Nástrojem pro sběr dat byl dotazník, sloužící jako podklad pro *standardizovaný rozhovor*. V některých případech bylo použito pouze dotazníku, metodologický experiment potvrdil spolehlivost obou forem sběru dat. Sběr dat proběhl v září 1978 za účasti 17 tazatelů — studentů 3. ročníku. Díky roztříštěnosti jednotlivých pracovišť byl sběr dat velmi náročný. Bylo shromážděno 517 vyplněných dotazníků. Na každém závodě jsme šetřili zhruba jednu čtvrtinu pracovníků v dělnických profesích.

Z výsledků šetření zasluhují pozornost ty, které přesvědčivě dokumentují předpokládané odlišnosti mezi jednotlivými lokalitami závodů. Fluktuálně nejvíce ohrožené závody se nacházejí ve vysoce industrializovaných oblastech. Výše mzdy není s to tyto tendence kompenzovat. Přidělování bytů nepřináší očekávaný stabilizační efekt. Z hlediska péče o pracující se ukázalo jako významné řešení otázky dopravy na pracoviště, zajištění přechodného ubytování a stravování pracovníků. Z hlediska životního způsobu respondentů nás upoutala skutečnost, že více než polovina si dovolenou buď vůbec nevybrala, nebo ji strávila doma. Z hlediska pracovního procesu byla věnována podrobná pozornost otázkám organizace práce, vybavenosti pracovišť, informovanosti pracovníků a úrovně řízení. Jako významný se ukazoval vliv odměňování na celkovou spokojenost pracovníků. V celkovém pohledu byli dělníci nejvíce spokojeni s mezilidskými vztahy, nejméně s péčí o pracující.

Sociotechnická doporučení byla formulována na základě konfrontace řídí-

cích pracovníků (expertní dotazník) a výsledků šetření. Byla orientována na klíčové oblasti péče podniku o pracující s přihlédnutím ke specifické jednotlivých závodů.

Výsledky výzkumu shrnuje závěrečná zpráva o rozsahu 108 stran plus přílohy. Předpokládá se, že v příštích letech bude podobné šetření opakováno.

VHČ FF UK č. 19/1978

Pracovní a sociální podmínky života na
odloučených pracovištích n. p. Povodí Ohře

Zadavatel: Povodí Ohře, n. p., Chomutov

Odpovědný řešitel: dr. Miloslav Petrušek, CSc

Zahájení prací: červenec 1978

Ukončení prací: listopad 1978

Tento aplikovaný výzkum s výrazným sociotechnickým zaměřením byl zcela záměrně vybrán jako trochu atypický — vzhledem k malému rozsahu souboru (27 hrázných, resp. pomocných zaměstnanců), ale také k metodickému přístupu je možno řadit ho mezi monografické výzkumy spíše kvalitativně založené. Předmětem bylo psychologické a sociální klima na odloučených pracovištích, kde zadavatel registroval problémy soužití např. dvou rodin, problémy kooperace mezi pracovníky i problémy týkající se celkového způsobu života apod. Výzkum se na popis těchto okolností podrobně zaměřil s cílem:

- a) doplnit komplexní program péče o pracující,
- b) zlepšovat, případně regulovat interpersonální vztahy,
- c) zkvalitnění postupu přijímání nových pracovníků.

Cílům výzkumu byla podřízena i jeho metodika: byl použit polostandardizovaný rozhovor (záznamový arch, libovolné pořadí jednotlivých okruhů otázek). V roli tazatelů působili velmi úspěšně posluchači 4. ročníku. Vedle základního kvantitativního vyhodnocení výsledků šetření byly podrobně zpracovány údaje o sociálních kontaktech pracovníků do podoby *kontaktoqramů*.

Pro výzkumné účely jsme také provedli transformaci Smékalova temperamentového dotazníku — předpokládali jsme, že psychologické proměnné mohou zachytit „podhoubí“ některých konfliktů. Hypotéza tohoto druhu byla výzkumem potvrzena, nezjistilo se však, že by hrázní představovali nějak výrazně odlišnou skupinu (i když výsledky tohoto šetření jsme důsledně chápali jenom jako hrubou orientaci). V náznacích se prokázala souvislost mezi psychologickým typem a postoji pracovníka (např. k nadřízeným). Výzkum zdůraznil úlohu odpovědnějšího výběru pracovníků — i když se jedná o jednotlivce, může mít ve zvláštních podmínkách odloučeného pracoviště silně konfliktogenní vliv.

Operacionalizace předmětu výzkumu vycházela z těchto klíčových momentů:

sociální minulost pracovníka (včetně psychologických dispozic) — sociální přítomnost (ve vztahu subjektivních složek, především spokojenosti respondenta, a objektivních podmínek práce) — perspektivy a aspirace. Zjistili jsme např., že do tohoto povolání přicházejí lidé z různých oborů, přičemž přechod do nové funkce znamená spíše „mobilitní pokles“.

Z konkrétních problémů zaslouží pozornost nespokojenost se systémem rozdělování prémie i fungováním mechanismů kontroly práce. Zaměřili jsme se i na otázku informovanosti. Na základě názorů samotných respondentů jsme se pak pokusili zkonstruovat ideální model hrázného.

V další části závěrečné zprávy (celkem 135 stran plus příloha) pak byly uvedeny studenty zpracované dílčí „monografie“ jednotlivých vodních děl. Výzkum uzavírá podrobný návrh sociotechnických doporučení.

VHČ FF UK č. 20/1978

Sekundární analýza sociologických
výzkumů v energetice

Zadavatel: VSE Elektrárny SSM Tušimice

Odpovědný řešitel: PhDr. Jitka Havlová

Zahájení prací: říjen 1978

Ukončení prací: prosinec 1978

Cílem výzkumu bylo zpřehlednit a případně zobecnit bohatý empirický materiál, shromážděný v sedmdesátých letech při provádění sociologických výzkumů v energetice. Analyzováno bylo 18 výzkumných zpráv o rozsahu 3338 stran — nešlo tedy o sekundární analýzu v nejpřesnějším slova smyslu (chyběla primární data), ale o postup, který při použití málo obvyklých technik (modifikace obsahové analýzy) obohatil pohled na problematiku a vnesl do sebraných údajů základní řád. Metodický postup byl založen na výpisu všech výroků o relacích mezi 34 základními proměnnými, používaných při charakterizování sociálního klimatu na závodech, a výroků majících ráz sociotechnických doporučení. Tento výpis a jeho obsahovou analýzu prováděli studenti 4. ročníku, výsledky této analýzy pak byly zachyceny jednak v matici proměnných (a poté vyjádřeny pomocí indexů), jednak v podobě grafů (konstruovaných též pro každý jednotlivý závod). Byl získán podrobný přehled o tom, na které proměnné každá zkoumaná proměnná působí a jaká je extenzita tohoto působení.

Taktéž sociotechnická doporučení (bylo jich celkem 646) byla tímto postupem kvantitativně vyjádřena, a to i v náznacích třídění druhého stupně (sice bez statistického testování, zato však v několikerém vzájemném porovnání „podle závodů“, „podle objektu“, „podle realizátora“). Zjistili jsme, že téma výzkumu dosti jednoznačně určuje strukturu výsledných doporučení. Konstatovali jsme

ovšem poměrně malou adresnost sociotechnických návrhů, neboť většinou je realizátorem závod a objektem doporučení rovněž celý závod. I v tom spočívají překážky bránící rozsáhlejšímu zobecnění výzkumných závěrů. Z hlediska obsahu doporučení je zajímavé, že nejčastěji se týkají oblasti rekreace a volného času, případně péče o pracující vůbec, jen málo se objevují doporučení orientovaná na samotnou práci dotazovaných. Pro potřeby řídicích orgánů byly vytypovány základní směry sociální politiky v jednotlivých oblastech, a to podle toho, na co se doporučení orientovala nejčastěji.

Výzkum vyústil v závěr, že možnosti zobecnění výsledků jednotlivých empirických výzkumů jsou omezené, zvláště neexistuje-li systém archivace primárních dat. Protože metodika řešení úkolu představovala ojedinelý metodologický experiment a protože souvisela s řešením obecnějších metodologických problémů (otázka možností a předpokladů techniky sekundární analýzy), snažili jsme se, kromě výzkumné zprávy (99 stran), o metodice šetření informovat širší veřejnost (na semináři pracovníků energetiky v Chomutově v r. 1978).

VHČ FF UK č. 33/1979

I. etapa — Sociální adaptace pracovníků
v energetice

Zadavatel: VSE Tušimice

Odpovědný řešitel: PhDr. Jitka Havlová

V průběhu roku probíhaly paralelně práce na dvou odlišných úkolech pro potřeby energetiky. Cílem této etapy bylo zpracovat teoretickou studii o problematice sociální adaptace. Vedle teoretických východisek a modelových koncepcí řešení problematiky adaptace pracovníků byly ve studii uplatněny i výsledky sekundární analýzy výzkumných zpráv a další empirické materiály z resortu (výzkumy učňů). Otázky adaptace nebyly analyzovány pouze z hlediska přijímání nových pracovníků, byla věnována nemalá pozornost procesům re-adaptace pracovníků a zdůrazněna nutnost uplatňovat specifický přístup k jednotlivým věkovým, ale také profesním skupinám. Výsledná podkladová studie se snažila důsledně spojit všechny poznatky o sociální adaptaci se specifickou situací v energetických provozech.

Studie o rozsahu 54 stran vyústila v náměty jak pro sféru řízení, tak pro další výzkumnou činnost. Byla doplněna návrhem evidence průběhu adaptačního procesu na základě posouzení rizikovitosti nově přijímaného pracovníka (bodový systém na základě empiricky zjištěných souvislostí) a systematického sledování příčin odchodu pracovníků.

O zkušenostech z výzkumu referoval J. Buriánek na celostátním semináři

„Adaptace pracovníků v energetice“ (Karlovy Vary, říjen 1980), publikováno ve sborníku ze semináře.

II. etapa — Ideový projekt výzkumu pracovních skupin v československé energetice

Vedoucí týmu: PhDr. Miloslav Petrusek, CSc.

Tento úvodní projekt připravil půdu pro dlouhodobé sledování problematiky formování a fungování pracovních skupin v energetice. Jeho základ tvoří podrobná teoretická analýza problému, rozbor příčin, které vedly sociologii k zájmu o malé sociální skupiny, i kritiku nejvýznamnějších koncepcí buržoazní mikrosociologie. Analyzovány byly především klíčové kategorie, a to zejména vztah formální a neformální struktury. Byly posouzeny přednosti a nedostatky všech technik zkoumání pracovních skupin. Na základě toho byl vytvořen základní operacionální model zkoumání pracovní skupiny. Projekt završuje úvahu o výběru vzorku a o harmonogramu výzkumu. Ideový projekt výzkumu pracovních skupin byl zpracován na sklonku roku 1978 (rozsah 54 stran).

V roce 1979 pokračovaly práce na tomto úkolu rozpracováním teoretických východisek, zpřesňováním operacionalizace a ověřování některých speciálních technik (byl přepracován FIRO-B test W. Schutze, test skupinových dimenzí J. Hemphiella apod.). Byla specifikována strategie výzkumné akce, rozhodnuto o provedení prvního šetření na elektrárně Počerady a o dalším postupu prací. Projekt byl upraven s ohledem na to, že měly být šetřeny skupiny řídicí energetické bloky.

Druhou etapu výzkumného úkolu VHČ FF UK č. 33/1979 zakončilo zpracování *pracovního projektu* výzkumu pracovních skupin na energetických blocích (vedoucí týmu: PhDr. Jiří Buriánek). Součástí projektu byl definitivní návrh výzkumné techniky včetně způsobů zpracování dat.

VHČ FF UK č. 37/1979

Pracovní a sociální podmínky pracovníků
k. p. Energoprojekt

Zadavatel: KPÚIO Energoprojekt, Praha

Odpovědný řešitel: PhDr. Jiří Buriánek

Zahájení prací: září 1979

Ukončení prací: červenec 1980

Předmětem uvedeného výzkumu se staly pracovní a sociální podmínky u rozhodující skupiny pracovníků podniku, u pracovníků v projekci. Objektem naše-

ho šetření by lo všech sedm závodů, a i když jsme ze šetření vyloučili malá pracoviště (několik v Praze, další pak v různých městech ČSR), byla námi sledovaná populace bohatě geograficky diferencována. Např. některá pracoviště na Slovensku organizačně spadala pod pražské závody, přitom dva závody měly na Slovensku své hlavní sídlo. Sběr dat byl tedy organizačně velmi náročný a byl komplikován i neochotou jednoho ze závodů. Tyto charakteristiky objektu nás přirozeně vedly k tomu, že jsme podrobně sledovali problémy výměny informací a všechny hypotézy jsme vážali na odlišnosti jednotlivých lokalit.

Cílem výzkumu bylo získat podněty pro zpracování komplexních programů péče o pracující. V tomto směru šlo tedy o standardní výzkum aplikovaného charakteru. Ukázalo se ovšem, že otázky podnikové péče o pracující nehrají takovou roli, jako některé problémy okolo organizace práce. Třebaže náš výzkum přispěl k objasnění souvislosti spokojenosti pracovníků s prací i s péčí podniku a flukтуаční tendence, v závěrech výzkumu se objevil požadavek provést speciální výzkum organizace práce a řízení, protože hlavní těžiště problémů spočívalo právě v komplikovaných organizačních a řídicích strukturách.

Technikou sběru dat byl dotazník, při jeho distribuci pomáhali studenti 2. ročníku a externí spolupracovníci. Celkově bylo strojově zpracováno 959 dotazníků.

Z výsledků je možno povšimnout si těch, které dokumentují skutečnost, že zájímavost práce a spokojenost respondenta s ní může kompenzovat značně nepříznivé pracovní podmínky. Flukтуаční tendence nebyly příliš výrazné, přestože šlo o podnik s vysokým podílem mladých pracovníků. V hodnocení podnikové péče se objevily rozdíly v jednotlivých závodech.

Součástí závěrečné zprávy z výzkumu (123 stran, příloha) je i přehled sociotechnických doporučení.

VHČ FF UK č. 48/1980

Pracovní skupiny řídicí energetické bloky -
Počerady 1980

Zadavatel: VSE Tušimice

Odpovědný řešitel: PhDr. Jiří Buriánek

Zahájení prací: duben 1980

Ukončení prací: prosinec 1980

Výzkumný úkol bezprostředně navázal na předchozí projektové práce. Na základě provedených metodických experimentů dopracoval návrh metodiky, uvedený v pracovním projektu a dále precizoval způsob zpracování dat. Hlavním úkolem této etapy prací bylo ověřit nosnost metodiky v praxi.

Terénní šetření proběhlo v září na elektrárně Počerady (byly přibrány

ještě dvě skupiny z elektrárny Tušimice). Sběr dat byl současně vyvrcholením výzkumné praxe 4. ročníku. I když je možno tuto akci označit jako předvýzkum ve vztahu k dalším plánovaným výzkumům, její cíle byly vyšší a v závěrečné zprávě se vedle metodologického zhodnocení klade důraz i na meritorní výsledky a jejich případné uplatnění v řídicí činnosti.

Metodika výzkumu se skládá z dotazníku pro jednotlivce (obsahoval vedle obvyklých dotazů na pracovní a sociální podmínky test osobnostních předpokladů kooperace, test skupinové atmosféry a nezbytné identifikační znaky), sociometrického dotazníku a záznamových archů pro expertní dotazování (polostandardizovaný rozhovor s vedoucím směny, doplněný posuzovacími škálami). Všechna skupinová data — tedy i výsledky sociometrického šetření, včetně kvalitativního posouzení vytvořených sociogramů a vypočítaných indexů — byla zakódována k individuálnímu dotazníku. V první fázi zpracování dat byly údaje tříděny přes jednotlivce, v budoucnu bude datová báze založena na „pasportu“ každé skupiny.

Z hlediska organizace šetření byly potíže především se sociometrickými technikami, protože téměř čtvrtina skupin nebyla v době šetření úplná. Díky zvláštní organizaci práce na dvojbloku figurovaly v sociometrickém šetření některé osoby dvakrát — v tomto směru jsme koncipovali naše šetření zcela záměrně jako netradiční. Přesto se ukázalo, že výsledky sociometrického šetření nelze apriorně podceňovat.

Šetřeno bylo 26 pracovních skupin, pro závěrečnou zprávu byly využity údaje o 22 skupinách a 95 respondentech. Je třeba říci, že zpracování údajů o jedné skupině a jejich zakódování bylo velmi náročné a pracné. Celkově se ovšem způsob zpracování dat (nevyjímaje zakomponované testy) osvědčil.

Výsledky, získané dnes už klasickými sociologickými přístupy, nasvědčují tomu, že pracovníci jsou vcelku stabilizováni, a to na základě postoje k zaměstnání, méně pak na základě postoje k práci a k podniku. V oblasti mezilidských vztahů jsme zjistili celkově dobrou situaci, i když se pracovníci na svoji pracovní skupinu nijak výrazně nefixují.

Šetření individuálněpsychologických předpokladů přineslo vcelku logické výsledky, neboť objem dimenze kontrola převýšil hodnoty dimenze inkluze (potřeba příslušnosti ke skupině). U většiny pracovníků nepozorujeme výraznější diskrepanci mezi chováním vyjadřovaným a vyžadovaným.

Výsledky testu skupinové atmosféry lze stěží komentovat bez znalosti teoretických předpokladů. Celkově je poměrně vysoce hodnocena koheze a satisfakce, poměrně nízké jsou hodnoty skupinových dimenzí, jako jsou kontrola, stratifikace. Zajímavé jsou výsledky korelační analýzy jednotlivých položek testu.

Zkoumání neformálních struktur ukázalo, že strukturace není příliš výrazná.

I když se prakticky nikde neformální struktura nekryje s formální, stejně tak se s ní nedostává do rozporů. Použití posuzovacích škál a techniky expertního dotazování nám umožnilo získat o každé skupině skoro 50 údajů. Je samozřejmé, že ne všechny byly v závěrečné zprávě analyzovány a komentovány, neboť jejich hlavní význam spočívá v perspektivě komparace těchto dat s údaji z jiných elektráren.

I když možnosti statistického testování hypotéz pomocí třídění druhého stupně byly omezené, přinesl výzkum celou řadu zajímavých zjištění, které budeme v příštích etapách dále ověřovat. V závěru zprávy se proto velká pozornost věnovala návrhu dalšího postupu, který by měl zúročit vypracování takto rozsáhlé a komplikované metodiky. Předpokládáme, že vedle aplikačních motivů přinese výzkum cenné poznatky i pro oblast sociologické teorie pracovního kolektivu. Výzkumná zpráva o rozsahu 70 stran přináší tedy jenom první přehledné informace o výsledcích a o použité metodice.

VHČ FF UK č. 49/1980

Předpoklady stabilizace a možnosti
zkvalitnění náboru učňů v n. p. Rudý Říjen
Otrokovice

Zadavatel: n. p. Rudý Říjen, Otrokovice

Odpovědný řešitel: PhDr. Jiří Buriánek

Zahájení prací: srpen 1980

Ukončení prací: duben 1981

Výzkum je součástí širší dohody o sociologických výzkumech v podniku v příští pětiletce. Zahajuje zkoumání na objektu, který představuje hlavní zdroj pracovních sil a který ukazuje na první výsledky dlouhého procesu adaptace nových pracovníků podniku. Bylo provedeno dotazníkové šetření souboru zhruba dvou set učňů, tedy reprezentativního vzorku pro střední odborné učiliště tohoto podniku. Zkoumány byly otázky volby povolání, adaptace na učilišti, názory na práci, na kvalitu výuky, na pracovní prostředí, na péči podniku apod. Orientačně jsme zjišťovali stabilizaci učně a míru jeho identifikace s podnikem. Pozornost jsme věnovali i kvalitě náboru a zhodnocení působnosti jednotlivých prostředků a činitelů náboru.

Metodika výzkumného úkolu byla ovšem širší: bylo provedeno 27 rozhovorů s poradci pro volbu povolání na školách, rozhovory s pracovníky odborů pracovních sil ONV (ve třech okresech), uskutečnily se také rozhovory s mistry, vychovateli, vedoucími provozů a funkcionáři společenských organizací. Navíc byla realizována anketa mezi zaměstnanci podniku a podnikový časopis

byl podroben obsahové analýze. V rámci výzkumu jsme shlédli náborový film, seznámili se s výchovným plánem učiliště a absolvovali několik rozhovorů a besed s odpovědnými pracovníky podniku.

Potvrdily se dřívější poznatky o tom, že rozhodující roli při volbě povolání hraje názor rodičů. Přitom povolání gumař—plastikář nemá v lokalitě příliš vysokou prestiž. Neplatí už skutečnost, že jde o povolání se silnou rodinnou tradicí. Přitom úroveň náboru v podniku je velmi dobrá.

Protože příčinou obtíží při získávání učňů není podnik, ale spíše charakter samotné práce, orientovali jsme sociotechnická opatření na tuto sféru. Největší pozornost jsme věnovali některým detailům, ve kterých je možno dále zlepšovat náborovou činnost. Z hlediska další perspektivy stabilizace učňů nás zajímala otázka postoje ke zvyšování kvalifikace: většina učňů má až neúměrně vysoké aspirace. Ověřili jsme také řadu hypotéz o vazbě mezi stabilizací učně a jednotlivými charakteristikami jeho postavení.

Některé názory učňů na problematiku života na učilišti budou jistě zajímat vedení učiliště a internátu, i zde se vedle pozitivních momentů projeví některé negativní skutečnosti. Názory učňů ovšem ovlivňuje řada objektivních důvodů, mj. i přestavba učňovského školství. Velmi zajímavá je skutečnost, že v hodnotových orientacích této skupiny mládeže nabývají na významu hodnoty spojené s rodinným životem.

Rozsáhlá závěrečná zpráva (cca 140 stran) přirozeně končí přehledem sociotechnických doporučení. Zde se počítalo s tím, že výzkum bude dále pokračovat, a to se zvláštním zřetelem k mladým pracovníkům přímo ve výrobě.

ZÁVĚR

V anotacích zmíněných výzkumných úkolů nebylo uvedeno, že většinou bylo zpracování dat svěřeno počítači. Základem analýzy bylo třídění druhého stupně, tedy v podstatě standardní zpracování dat. Protože některé úkoly budou ještě pokračovat, jistě bude možno rozšířit metody zpracování dat o další postupy.

Aniž bychom chtěli tomuto faktu přikládat nadměrnou váhu, přece jen připomínáme, že ve svém souhrnu představují uvedené výzkumné práce téměř sedm set stránek textu. Za dobu uplynulých tří školních roků tedy vznikl nemalý počet sociologických poznatků, přičemž datová báze je ještě rozsáhlejší — ne všechny údaje se totiž ve výzkumných zprávách objevují. Samozřejmě uvítáme, projeví-li o tyto poznatky i metodologické zkušenosti zájem nejenom studenti oboru, ale i širší odborná veřejnost. Může nás těšit, že nabídka informací je tematicky rozmanitá a že použité metodické postupy představují nejrůznější typy výzkumů — od výzkumů monografického charakteru po poměrně rozsáh-

lá extenzivní šetření; běžné dotazníkové akce byly doprovázeny tu kvalitativními rozhovory, jindy náročnějšími psychometrickými postupy. Také tímto způsobem se chceme vyhnout chladnému profesionálnímu rutinérství a šablonovitosti. Věříme, že si některé prvky našeho přístupu osvojí i studenti, kteří na těchto výzkumech participují.

RECENZE

M. N. Rutkevič: DIALEKTIKA I SOCIOLOGIJA. Moskva, Mysl' 1980, 354 s.

Známý sovětský filozof a sociolog M. N. Rutkevič rozčlenil svou novou knihu na dvě základní části. Každá z těchto dvou částí je dále rozdělena do tří kapitol. První část práce má název *Marxistická dialektika a sociologická věda*, druhá část *Dialektika sociálního vývoje sovětské společnosti a sociologická věda*. V jednotlivých kapitolách obou částí pak Rutkevič analyzuje velmi široký okruh problémů. První kapitola je věnována vztahu dialektiky a marxistické sociologie. Ve druhé kapitole se autor zabývá metodologickým významem materialistické dialektiky pro sociologii. Tématem třetí kapitoly jsou vztahy dialektiky a sociologie při řešení globálních problémů současnosti.

Celá druhá část Rutkevičovy práce je vlastně aplikací autorovy koncepce dialektiky jako teorie sociálního vývoje. Proto je analýzou reálné dialektiky sociálního vývoje sovětské společnosti z hlediska těch problémů sociálního vývoje, jak je zkoumá marxistická sociologická věda. Čtvrtá kapitola druhé části knihy je zaměřena na zkoumání sociálního a ekonomického vývoje socialistické společnosti a dialektiky vzájemných souvislostí. V páté kapitole autor analyzuje sociální strukturu socialistické společnosti a dialektiku jejího vývoje. Poslední kapitola práce je především rozbohem základních problémů socialistického způsobu života a jeho vývojové dialektiky.

Rutkevičova práce je podnětná a cenná v mnoha ohledech. Jednak autor shrnuje a systematicky zdůrazňuje některé základní, principiální přístupy materialistické dialektiky k pojetí sociologické vědy, jednak nadhazuje zvláště

v polemikách řadu závažných problémů, které jsou předmětem diskuse v sovětské sociologii i v sociologii socialistických zemí. Významné jsou i jeho kritické výhrady k některým teoretickým koncepcím, které jsou do určité míry ovlivněny buržoazními sociology (zvláště výrazné je to u Rutkevičových námitek proti koncepci socializace).

Rutkevič sám v jedné stručné formulaci prohlašuje, že ústředním problémem jeho knihy je souvislost filozofie a sociologické vědy. Přitom vychází z předpokladu, že jedním z velmi pozoruhodných rysů vývoje společenských věd 20. století je fakt, že do popředí vystoupila právě sociologie. Proto je nutná také všestranná analýza místa, role a postavení sociologie a zvláště u marxisticko-leninské sociologie pak analýza jejího vztahu k filozofii a k materialistické dialektice. Z hlediska metodologického pak autor zdůrazňuje, že metodologické základy každého odvětví věd jsou z menší části založeny jen v tomto odvětví. Každá oblast vědění je sice relativně samostatná, není však izolována od druhých oblastí a je koneckonců částí jednotného poznání. Jednota světa jako objektu zkoumání společného všem vědám se odráží v jednotě poznatků o světě. Ve sféře metodologie, která je podle Rutkeviče centrem způsobů získávání nového poznání, z jednoty vědeckého poznání vyplývá pro každou jeho oblast nutnost obracet se k myšlenkám a metodám příbuzných a styčných věd a pak šířeji k idejím a metodám věd, které jsou svým charakterem obecnější.

I sociologie jako věda zkoumající společnost se má podle Rutkeviče opírat o vědy, které dávají poznání všeobecného. Takovými vědami

jsou matematika a filozofie. Ovšem o významu a možnostech matematiky pro sociologii Rutkevič již nijak podrobně nepíše. Hlavní jeho zájem je soustředěn na analýzu vztahu filozofie, a zvláště pak dialektiky k sociologii. Pokud jde o matematiku, formuluje ještě postulát, že „metody poznání sociologie, vyplývající z filozofických principů se musí doplňovat metodami matematickými“ (str. 9).

Sociologii Rutkevič stručně vymezuje jako vědu o obecných zákonech fungování a vývoje společnosti. Dialektiku chápe jako vědu o všeobecných zákonech souvislosti a vývoje, které působí v přírodě, společnosti i myšlení. Vzájemnou souvislost těchto dvou věd pak ve své práci zkoumá především z hlediska objasnění metodologické role dialektiky jako vědu obecnější než je sociologie. Podle Rutkeviče plní dialektika svou metodologickou roli ve vztahu k sociologii ve třech úrovních: jako obecná teorie vývoje, jako teorie poznání a jako věda o myšlení. Rutkevič vyhláší záměr věnovat pozornost všem těmto třem úrovním a zvláště se chce zabývat problémem, který je podle jeho názoru málo rozpracován — dialektikou pojmů v sociologii.

Na rozdíl od sociologie dialektika není jenom vědou. Je také objektivní dialektikou reálných procesů vývoje. Proto také téma dialektika a sociologie nemůže být omezeno na zkoumání vzájemného působení různých oblastí vědeckého poznání. Zahrnuje rovněž vztah sociologie jako vědy k reálné dialektice společenského vývoje. Proto platí zásada, že čím hlouběji uplatňuje sociologická věda dialektiku jako metodu poznání, tím přesněji může také odrážet dialektiku historického procesu vůbec a soudobé epochy zvláště.

Tato základní východiska pak ovlivňují celou strukturu Rutkevičovy knihy. Nejde tedy jen o shrnutí metodologických principů dialektiky a jejich významu pro sociologii, ale také o zkoumání reálných dialektických vývojových procesů, které zkoumá sociologie zejména při analýze dialektiky vývoje socialistické společnosti. V takto pojaté základní koncepci své práce Rutkevič řeší v jednotlivých kapitolách velké množství problémů, které nelze všechny repro-

dukovat ve stručné recenzi. Rutkevič zkoumá otázku předmětu marxistické dialektiky, zdůrazňuje integrativní roli filozofie. Pádné jsou jeho námítky proti názorům o tom, že historický materialismus je jen rozšířením nebo aplikací dialektického materialismu na společnost. Marxisticko-leninskou filozofii chápe v širším slova smyslu jako celý komplex nebo systém filozofických věd těsně mezi sebou spojených, jejichž jádrem je dialektický materialismus.

Do takto pojaté filozofie marxismu patří podle Rutkeviče i historický materialismus, který je marxistickou sociologickou teorií. Ovšem na druhé straně nelze v souladu s Rutkevičovými názory omezovat sociologii na historický materialismus. To prý znamená mít pohrdavý, přezíravý vztah k teoriím střední úrovně a ke konkrétním sociologickým výzkumům.

V souvislosti s těmito názory si Rutkevič klade otázku, zda marxisticko-leninská sociologie je čtvrtou součástí marxismu-leninismu. Jeho odpověď je zajímavá, byť i diskusní. Obecná sociologická teorie, již je historický materialismus, je součástí marxistické filozofie, a tím je také součástí marxismu-leninismu. Avšak sociologické specializace a konkrétní sociologické výzkumy do marxistické filozofie nepatří. Je to podle Rutkeviče analogická situace jako s teoretickou politickou ekonomikou, která je součástí marxismu-leninismu, ale úsekové speciální ekonomiky již ne.

Z hlediska základního zaměření celé knihy, je největší pozornost vyslovená metodologickým problémům věnována v kapitole druhé, v níž Rutkevič nechápe dialektickou metodu jen jako soubor pravidel, jak dosáhnout poznání společnosti. Metodologickou funkci plní dialektika jako filozofická koncepce objektivního procesu vývoje, jako teorie poznání i jako dialektická logika, tj. věda o abstraktním myšlení. Ale využití materialistické dialektiky jako metody má v každé vědě své specifické rysy, protože působení obecných zákonů dialektiky má v každé dané oblasti své zvláštnosti a každá jednotlivá věda vypracovává své metody a má složitý pojmový aparát. Z aplikací dialektické metody je zajímavá ve druhé kapitole analýza dialektiky pojmů a jejich obsahu.

V dalších kapitolách pak Rutkevič věren svému pojetí dialektiky jako učení o objektivním procesu vývoje věnuje pozornost již konkrétním analýzám aktuálních problémů. To se týká vztahů dialektiky, sociologie a globálních problémů. Zde jsou spíše shrnuty standardní přístupy sovětské sociologie k některým problémům, které se označují běžně názvem globální (ekologické problémy, problémy války a míru). Druhá část knihy se třemi kapitolami je pak věnována převážně analýze sociálního vývoje sovětské společnosti. Zde je zajímavá i diskusní problematika pojmu sociálního v širším a užším slova smyslu, poměrně velmi podrobně jsou analyzovány problémy sociální struktury v SSSR. Kapitola závěrečná pojednává o dialektice způsobu života. Tu je zvláště zajímavá Rutkevičova polemika proti zjednodušenému přejímání pojmu socializace z buržoazní sociologie a sociální psychologie. Rutkevič zdůrazňuje, že daleko výstižnější pojmy jsou výchova a formování osobnosti.

Rutkevičova kniha obsahuje celou řadu závažných a cenných podnětů, které se týkají vzájemného vztahu dialektiky a sociologie ve třech již uvedených úrovních. Je možné připomenout, že v rámci buržoazní sociologie vydal již v roce 1962 knihu se stejným názvem francouzský sociolog G. Gurvitch. Gurvitch sice vysoce cení dialektiku a postuluje její nezbytnost pro sociologii, jeho pojetí dialektiky je však spíše idealistické s výrazným akcentem na dialektiku Fichtovu a Proudhonovu, navíc je velmi silně ovlivněno formalismem a není spojeno s analýzou konkrétní dialektiky sociálního vývoje konkrétní společnosti. V knize M. N. Rutkeviče jsou skutečně velmi názorně demonstrovány zásadní přednosti marxistického pojetí dialektiky ve vztahu k sociologii. Zvláště důležité i pro rozvoj naší sociologie je zdůraznění významu dialektické metodologie pro pojetí sociologie a její uplatnění při analýze reálných společenských procesů, které se v daném případě týkají především dialektiky vývoje sovětské socialistické společnosti.

Eduard Urbánek

V. I. Bestužev — Lada, V. N. Varygin, V. A. Malachov: MODELIROVANIE V SOCIOLOGIČESKICH ISSLEDOVANIJACH (Modelování v sociologických výzkumech)
Moskva, Nauka 1978, 102 s.

Jedním z problémů, kterými se zabývá současná sociologická metodologie je možnost použití matematických, respektive matematicko-statistických postupů v sociologii. Jedná se zejména o využití těchto postupů v sociologickém výzkumu. I když matematické a statistické metody jsou v sociologii uplatňovány již dlouhou dobu, můžeme v posledních několika letech sledovat změnu ve využívání různých druhů matematicko-statistických metod v procesu sociologického výzkumu. Tato změna je spojena s rozšířením používání počítačů na zpracování empirických dat a s objevením se nových matematických metod zpracování sociologické informace, zejména metod umožňujících zpracování informace kvalitativního charakteru. V této souvislosti se vyskytuje oprávněná kritika ulpívání pouze na „klasických“ jednoduchých metodách zpracování informace, kdy je provedeno třídění prvního a druhého stupně s výpočtem některého z koeficientů a na tomto základě je provedena interpretace. Pouze výjimečně se přistupuje k některému složitějšímu postupu. Uvedené postupy pak jsou ve většině aplikovány ve výzkumném šetření víceméně mechanicky. Z tohoto důvodu představuje kniha sovětských autorů významný příspěvek k diskutované problematice. Modelování jako komplexní přístup ke zkoumání sociální reality je jednou z cest, jak zvýšit kvalitu sociologického výzkumu, ale také jednou z cest, jak prohloubit naše teoretické znalosti sociálních jevů a jedním z možných přístupů k vytváření speciálních sociologických teorií.

Autoři zvolili ve své práci globální pohled na problematiku modelování v sociologii s cílem postihnout základní specifika výstavby modelů sociálních jevů. Práce vychází z analýzy velkého množství jak sovětské, tak zahraniční literatury, která je věnována praktickému využití modelování v sociologickém výzkumu

a konkrétním aplikacím modelů na některé sociální jevy.

Publikace je rozdělena do tří kapitol: „Zvláštnosti modelování v sociologických výzkumech“, „Předběžná analýza výchozí informace“, „Výstavba modelu“.

V první části je vymezeno pojetí modelování a modelů v sociologii. Autoři pod modelováním chápou „metody sestrojování modelů, které umožňují na základě hodnot nezávislých znaků (nazývaných často faktory, nebo vstupní znaky) nalézt určitým způsobem hodnoty závislých modelovaných znaků (často nazývaných výchozí znaky; s. 7). Dále je zavedena určitá typologizace modelů v sociologii. Autoři rozeznávají pět základních typů modelů: 1. Trendové modely zjišťující tendence zkoumaného jevu či procesu v závislosti na čase. 2. Imitační modely zobrazující vývoj jevu v čase, ale zahrnující rovněž řadu dalších faktorů, jejich strukturu a funkci v daném systému. 3. Modely založené na matematicko-statistické analýze dat empirických výzkumů, které jsou určeny na zkoumání příčinných vazeb mezi znaky. 4. Metody regresní analýzy, založené na získávání regresních rovnic a výpočtu regresních koeficientů. 5. Metody rozpoznávání obrazů. Ty jsou spolu s metodou regresní analýzy v současné době jedny z nejpoužívanějších. Metody rozpoznávání obrazů mají proti většině výše uvedených tu výhodu, že umožňují vyhnout se některým předpokladům o charakteru základního či výběrových souborů, které je např. při použití regresní analýzy nezbytné zachovat. Výhodou je rovněž poměrně snadná aplikace na nominální znaky.

V závěru první části knihy se autoři zabývají problematikou etap sociologického výzkumu, které předcházejí samotnému vytváření modelu. Jako proměnné jsou v modelech využívána data získaná v převážné míře na základě provedených empirických šetření. Z tohoto důvodu je kvalita výsledného modelu závislá na kvalitě získaných primárních dat. V současnosti převládající typ analýzy na základě provedení třídění prvního a druhého stupně na získaném materiálu vyžaduje určitý stupeň „exaktnosti“, přesnosti v práci při provádění výzkumu. Rozhodne-li

se výzkumník pro analýzu na základě modelování, je nutné počítat s tím, že nutně je třeba klást daleko vyšší nároky na kvalitu všech předchozích etap sociologického výzkumu. Jednotlivé základní fáze výzkumného procesu jsou podrobně popsány v řadě příruček, a proto jsou akcentovány jednotlivé klíčové body, kterým je třeba věnovat zvýšenou pozornost — přesné vymezení úkolu výzkumu, vytváření výzkumných hypotéz, přesné vymezení základního i výběrových souborů, problematika měření, vytváření indexů atd.

Druhá část publikace je věnována předběžné analýze výchozí informace, která předchází samotnému modelování. Informace o zkoumaném sociálním jevu či procesu je nutno předem připravit, jde tedy o selekci informace, rozřídění informace, selekci znaků charakterizujících daný jev, o hledání relevantních znaků. Autoři sledují tři základní typy selekce a zpracování informace, které jsou založeny na ohodnocení významnosti znaků, na odкрыtí latentních faktorů a na vydělení stejnorodých skupin objektů.

Pro ohodnocení významnosti znaků jsou zatím v největší míře používány jako ukazatele různé koeficienty statistické závislosti. Daleko efektivnější se ale ukazuje užití postupů multidimenzionální analýzy, které umožňují ohodnocení významnosti nejen dvojstranně, ale na základě struktury řady znaků a jejich vazeb. Autoři zde vydělují tři druhy metod: regresní a dispersní analýzu a rozpoznávání obrazů. Použití prvních dvou je spojeno s řadou omezujících předpokladů. V případech, kdy tyto předpoklady nejsou splněny, přináší analýzy krajně problematicky interpretovatelné výsledky. Řada těchto omezení ale odpadá při použití metody rozpoznávání obrazů, kdy se předpokládá pouze, že množina objektů modelovaného znaku se rozpadá na jednotlivé typy (obrazy). Dále se poukazuje na to, že každá z uvedených metod formalizuje různé obsahové představy o významnosti znaků. V regresní analýze je to významnost mezi závislé a nezávislé proměnnými, v dispersní analýze na základě zamítnutí nulové hypotézy o shodnosti průměrů závislé proměnné při různých hodnotách nezávislé

proměnných, v metodě rozpracování obrazů je to přesnost prognózy závisle proměnné na základě nezávisle proměnných. Konkrétní metoda výběru relevantních znaků je určena cíli, které výzkum sleduje.

Při odhalení skrytých faktorů se předpokládá, že velké soubory různých znaků, které charakterizují zkoumané sociální jevy či procesy, jsou odrazem poměrně malé skupiny skrytých, hlubinných vlastností objektů. K nalezení těchto hlubinných faktorů jsou používány různé metody. Autoři uvádějí tři základní — klastrovou analýzu, faktorovou analýzu a multidimenzionální škálování.

Dále je rozebírán postup vydělení stejnorodých skupin objektů, který se používá v případech značně heterogenního základního souboru. Získání stejnorodých skupin objektů může být někdy i samotným cílem výzkumu, ale častěji slouží jako příprava dat k předběžné analýze. Nejrozšířenější je zatím metoda sledování četnosti hodnot znaků. Velmi perspektivní se ale autorům jeví použití metody klasterové analýzy objektů (na rozdíl od výše zmíněné klasterové analýzy znaků).

V třetí části knihy jsou rozebrány dva základní typy modelů nejčastěji používaných v sociologickém výzkumu — regresní a klasifikační. U regresních modelů je zejména věnována pozornost těm postupům, které umožňují práci s kvalitativními znaky. Jsou rozebrány možnosti a meze některých základních algoritmů, jako je např. regresní analýza dichotomických znaků a vícerozměrná analýza klasifikací. Dále autoři poukazují na možnosti path analýzy při studiu vzájemného působení znaků. Podobně jsou rozebrány některé postupy vytváření klasifikačních modelů založených na vypracování pravidla zařazení objektů k jednotlivým typům, které odpovídají variantám modelovaného znaku. Je rozebrána metoda diskriminační analýzy.

V závěrečné části knihy autoři ale především zdůrazňují nutnost komplexního a systémového přístupu k vytváření modelů v sociologickém výzkumu. Efektivnost modelování je přímo podmíněna tím, s jakými informacemi pracujeme při modelování. Je důležitá nejen kvalita

výchozí primární informace, ale také kvalita předběžného zpracování této informace. V řadě případů není vůbec možné aplikovat model bez předchozího předzpracování získaných dat, jelikož matematický aparát použitý v modelu vyžaduje takovou kvalitu informace, kterou není možné zajistit přímo sběrem. Použití modelování pomocí jak regresních, tak klasifikačních modelů je daleko efektivnější, použije-li se komplexní přístup zpracování primárních dat, tedy provede-li se nejprve předběžné zpracování informace a potom se aplikuje vlastní modelový algoritmus. Tento postup může být dvou, tří i víceúrovňový. Například při vytváření regresního modelu na základě kvalitativních znaků může být použito následující schéma (s. 83):

ND + KZ + DA + RA

Metodou následného dělení (ND) jsou stanoveny stejnorodé skupiny, metodou klasterové analýzy znaků (KZ) jsou odstraněny dublující znaky, metodou disperzní analýzy (DA) jsou odstraněny nevýznamné znaky. Takto „vyčištěná“ informace je potom připravena pro zpracování pomocí regresní analýzy (RA).

Autoři v této knize na poměrně nevelkém prostoru představují v sevřené formě oblast sociologické metodologie, která v současnosti zaznamenává významný růst — oblast modelování a použití multidimenzionální analýzy sociálních jevů a procesů. Kniha není a ani nechce být vyčerpávající příručkou jednotlivých metod modelování a aplikací modelů v sociologickém výzkumu. Nejde do detailů, avšak to nelze považovat za chybu, spíše naopak. O problematice jednotlivých metod a postupů v modelování a multidimenzionální analýze existuje velké množství speciálních monografií (jejich rozsáhlou bibliografií kniha také přináší). Autorům se úspěšně podařilo vyplnit mezeru mezi „běžným“ typem příruček sociologického výzkumu a mezi těmito speciálními monografiemi. Podařilo se jim poměrně populární formou, ale bez zbytečné simplifikace podat přehled metod používaných jak při vytváření modelů, tak matematicko-statistických metod předběžné analýzy primárních dat.

I přes složitost problematiky je v textu matematické symboliky používáno střídě a text je tak srozumitelný širokému čtenářskému publiku i bez hlubších znalostí matematiky.

Názornost výkladu jednotlivých postupů matematicko-statistického zpracování dat je zvýšena velkým množstvím příkladů z aplikace jednotlivých metod a postupů při konkrétně provedených sociologických výzkumech jak v Sovětském svazu, tak v zahraničí. Každá z metod je doložena některým vhodným příkladem, na kterém je metoda vysvětlena. Předností knihy je dále to, že je zde důsledně používán komplexní přístup ke zkoumání sociologické informace, nejnázorněji se to projevuje ve třetí části práce. Je zdůrazněna návaznost a vzájemná propojenost jednotlivých etap zpracování výchozí informace a jejich podíl na konečné kvalitě celého modelu. Určitým nedostatkem snad je, že není dostatečné místo věnováno v současné době nejdynamičtější se rozvíjejícímu směru v modelování sociálních jevů a procesů pomocí počítačů.

Závěrem lze říci, že kniha sovětských autorů přináší komplexní pohled na jednu oblast sociologické metodologie, na řadu složitějších postupů zpracování sociologické informace a na problematiku modelování v sociologickém výzkumu. Vzhledem k absenci podobné práce v českém jazyce je tato publikace zaplněním mezery, která zde byla. Zejména pro čtenáře, který není specialistou v oboru metod a technik sociologického výzkumu může podat základní přehled o trendech a o možnostech, které existují v oblasti zpracování sociologických dat.

Václav Forst

Raymond Boudon: LES MÉTHODES EN SOCIOLOGIE. Paris, Presses Universitaires de France 1979, 126 s.

Metodologická práce známého francouzského sociologa, profesora na Sorbonně, není prací z poslední doby. Poprvé byly vydána v roce 1969, od té doby dosáhla již pátého vydání. Jde tedy o práci, která má ohlas a vliv mezi

francouzskými sociology, byť její rozsah není příliš veliký. V čem spočívá její úspěch i obliba, v čem je podstata tak častých reedic? Práce o rozsahu 126 stran je výlučně věnována problematice metod v sociologii. Je opatřena relativně obsažným úvodem, vlastní text je rozčleněn do čtyř kapitol a celá práce končí velmi stručným závěrem.

V úvodu své práce Boudon zdůrazňuje, že je obtížnější pojednávat v krátkém spise o metodách v sociologii než například v ekonomii nebo psychologii. Není to podle Boudona tím, že metodologie v sociologii je pokročilejší a komplexnější, ale proto, že sociologie prošla dosti křivolákovým vývojem a že její problémy pro svou rozmanitost také nadhazují a otevírají diferencovanější a rozmanitější metodologické problémy než psychologie nebo ekonomie.

Problém metod v sociologii je podle Boudona složitější také proto, že tato disciplína má více zdrojů. Poukazuje na vliv Quételeta, který především zavádí metodu statistickou, na Comta a jeho hledání historických zákonů i na Durkheima, který prý spíše usiloval najít ve společnosti zákony ve smyslu přírodních věd, aby zjistil vztahy mezi proměnnými. Jiným zdrojem sociologických metodologických přístupů je koncepce Montesquiea, který usiloval o postžení koherence sociálních systémů, a tak podle Boudona předjímal některé výzkumné postupy moderního strukturního funkcionalismu.

Složitost a rozmanitost metod v sociologii je dále podmíněna vlastními aktivitami dalších sociologů, kteří kladli problémy, jejichž logické charakteristiky jsou velmi odlišné včetně velmi odlišných metod z toho vyplývajících.

V souladu s těmito úvodními tezemi Boudon rozlišuje několik velkých základních kategorií výzkumů, které se vyskytují v praktickém vývoji sociologie. Jde o výzkumy sociálních změn a sociálních systémů v rámci takzvaných globálních společností. Tento přístup zahrnuje dva typy zkoumání — jde o snahu vysvětlit změny kvalitativní a kvantitativní. Kvalitativní změny zkoumá například M. Weber ve svých studiích o vztahu protestantské etiky a ducha kapitalismus. Vedle těchto výzkumů kvalitativních změn v globálních společnostech ana-

lyzují někteří sociologové sociální změnu tak, že vycházejí z kvantitativních údajů. Takto analyzoval sociální změnu Durkheim v Sociální dělbě práce. Podobně postupoval Sorokin ve své velké práci Sociální a kulturní dynamika.

V rámci zkoumání globálních společností, kdy jde o systémový přístup, Boudon uvádí jako vzory práce Montesquieovy, Tocquevilla, ze soudobých sociologů Parsonse, nebo přístupy G. Murdocka. Jiným rámcem zkoumání je analýza individua ve společnosti nebo ve společenském prostředí. Sem prý patří práce G. Tarda, Durkheimova Sebevražda a Stoufferův Americký voják.

Třetím výzkumným rámcem je zkoumání přirozených jednotek, jimiž jsou skupiny, pospolitosti, instituce. Jako příklad Boudon uvádí práci F. W. Whyta Street Corner Society, nebo studii M. Croziera o byrokratickém fenoménu. Na konci vysvětlujícího úvodu Boudon znovu konstatuje, že z rozdílnosti problémů a objektů sociologie vyplývá rozdílnost jejich metod. Tuto tezi pak podrobně rozvádí ve čtyřech kapitolách recenzované práce.

První kapitolou Boudon nazval „Nesprávné problémy metody“. Takovým nesprávným problémem je zbytečná kontrapozice metody rozumnění a metody explikace. Boudon argumentuje odkazy na sociologickou praxi a tvrdí, že samo porozumění není s to definovat metodu a tato metoda pocházející z německé duchovnění tradice má své místo v sociologickém výzkumu jen jako podřízený postup. Jiným falešným metodologickým problémem či hádankou (jak říká Boudon) je předpoklad o specifických vlastnostech lidského chování. Argumenty o tom, že lidské jednání je spjata s úmysly, cíli a projekty odbývá. Boudon tím, že tvrdí, že zavedení subjektivních faktorů nepůsobí jako takové na jazyk vědy. Proto také chování aktérů, byť je poznamenáno jakoukoli subjektivitou, může být převedeno do jazyka, kde tato subjektivita úplně zmizí. Přání, zájmy a intence jednajících intereso-ují sociologa v té míře, v níž se stávají sociálními fakty. Tak například přání spotřebitele jako cíle producenta se transformují do křivky spotřeby a výroby. Pak se postupuje podle Boudona normálně — analýza sociálních faktů

spočívá jako u faktů přírodních v tom, že se zavedou určité proměnné a potom určité vztahy mezi proměnnými.

Třetím nepravým metodologickým problémem je otázka totality nebo společenské reality jako totality. Boudon argumentuje tím, že pojem totality je nejasný a mnohovýznamný, ostatně i sociologičtí klasikové (včetně Marxe) prý analyzovali změnu v celé společnosti s malým počtem proměnných. Idea totality je proto pojem omezený a zbavený operacionálního významu.

Když Boudon takto poměrně snadno odbyl některé metodologické problémy spjaté s duchovnění tradicí vlastně jako pseudoproblémy metody, přechází ve druhé kapitole k analýze metod kvantitativních šetření. Tato kapitola je dosti rozsáhlá a tvoří s kapitolou třetí, v níž Boudon pojednává o matematických metodách při analýze výsledků šetření, jádro celé práce. Ve druhé kapitole Boudon rozebírá formulaci hypotéz, konstruování plánu pozorování, konstrukci proměnných a analýzu vztahů mezi proměnnými. V této kapitole je zajímavé pojetí různých druhů dat a rozlišování dvou typů šetření, jde o takzvanou sondáž atomickou a sondáž kontextuální. Atomická sondáž v principu umožňuje konstatovat jen individuální proměnné, kdežto kontextuální sondáže nejen konstrukci proměnných charakterizujících individuum, ale i prostředí, k němuž individuum patří.

V tradici novopozitivismu řeší Boudon i otázku převedení pojmu ve znaky a ukazatele, tj. v definované operace výzkumu. Pokud jde o analýzu vztahů mezi proměnnými a jejich znaky, zdůrazňuje Boudon, že Durkheim byl první, kdo pochopil, že statistický vztah nemůže být analyzován jednoznačně jako vztah kauzální. Problémem je situace, kdy nestačí analyzovat jen vztahy mezi dvěma proměnnými, kdy je nutno zavádět více proměnných, pak musí nastoupit postup, který nazývá Boudon analýse multivariáče. Zde však již se otevírá možnost i nutnost zavedení matematických generalizací. To je vlastním problémem kapitoly třetí.

Boudon je znám jako stoupenec matematizace sociologie, i když velmi obezřetný. Matema-

tické procedury jsou podle něho relevantní pro problémy konstrukce proměnných a analýzy relací mezi proměnnými. Sem Boudon zařazuje matematické modely aplikované při konstruování znaků. Jako příklad uvádí z Amerického vojáka Guttmanovu škálu, kterou nazývá matematickým modelem a Lazarsfeldovu analýzu latentních tříd. Modely aplikované na analýzu vztahů mezi proměnnými jsou spjaty s generalizací postupu, který Boudon označuje jako analýze multivarié.

V poslední kapitole své práce věnuje Boudon pozornost kvalitativním metodám. Uznává dokonce nedostatečnost či meze kvantitativních metod. Kvantitativní metody nejsou výslovně použitelné tam, kde jde o zkoumání jedinečného problému. Rovněž plně nestačí tam, kde jde o zkoumání komplexních sociálních systémů. Při zkoumání jedinečných jevů lze v podstatě podle Boudona postupovat třemi metodami: 1. Postulovat existenci historických zákonů nebo zákonů změny, 2. Stanovit logickou implikaci mezi sociálním jevem obecné povahy a fenoménem, který chceme vysvětlit, zde lze mluvit o výzkumu strukturálních homologií, 3. Jeden sociální jev je implikován souhrnem druhých, jde v podstatě o funkcionální analýzu mertonovského typu. Jako příklady uvádí Boudon zkoumání M. Webera o původu kapitalismu, analýzy L. Goldmanna v sociologii románu nebo Mertonovy výzkumy amerického politického systému. Ve vztahu k Weberovi Boudon zaznamenává a dokonce i uznává oprávněnost konstrukce ideálních typů.

Obecně tedy Boudon uznává možnost a nutnost použití kvalitativních metod v sociologickém výzkumu většího rozsahu nebo při zkoumání jevů sociálně jedinečných. V závěru čtvrté kapitoly ještě uvádí možnost použití kvalitativních metod při studiu fungování přirozených sociálních jednotek, které jsou přímo pozorovatelné. Jde o sociální skupiny, instituce a organizace. Zde se nejčastěji odvolává na americké sociologické výzkumy organizací, podniků, byrokratických institucí a sociálních společenství. To odpovídá jeho pojetí sociologických metod jako produktu vlastního sociologického výzkumu a ne jen pouhých logických úvah

a konstrukcí. Proto také Boudon výslovně zdůrazňuje, že nejde o jednu sociologickou metodu, ale o rozmanitost sociologických metod.

Ve stručném závěru Boudon soudí, že je nerozumné snažit se o unifikaci metody v sociologii a preferovat metody kvantitativní oproti kvalitativním nebo naopak. Ale zároveň je toho názoru, že sociologie v podstatě používá metod, které se zásadně neliší od metod přírodních věd. Uznat různorodost metod v sociologii v souladu s rozmanitostí objektů, které zkoumá, je proto podle Boudona samozřejmou nutností. Uvažovat o nutnosti sjednocení všech metod v sociologii pod určitý univerzální princip (například strukturalismu nebo jednotného jazyka) je proto předčasné i nereálné.

V čem je tedy příčina úspěšnosti relativně stručné metodologické příručky, která je tak často vydávána ve Francii? Jistě je její předností určitá přehledná stručnost a jasnost výkladu i vnější metodologická tolerance, kterou Boudon hlásá ve vztahu k existenci rozmanitých sociologických metod. Ovšem někdy je jeho výklad, který chce vyvolat dojem jasnosti a přesvědčivosti autorových názorů spíše jen vlastní sebevědomou představou. Přes všechnu vnější tolerantnost i přes přijatelnost zásady, že metodologie v sociologii je produktem jejího skutečného praktického vývoje nelze nevidět, že Boudon je přece jen převážně neopozitivistickým sociologem a tím i neopozitivistou ve výkladu metod v sociologii.

Jde o novopozitivismus poučený, řekl bych i osvícený, který se distancuje od neudržitelných krajností striktně pozitivistických koncepcí. Předností je i znalost dějin sociologie i současného stavu významných buržoazních sociologických směrů. Nevšimavost Boudona vůči marxismu, faktická ignorance metodologických principů marxistické dialektické metody je další vážnou slabinou jeho metodologické sociologické příručky. Ale i tolerance vůči možnosti a nutnosti kvalitativních metod v sociologii není s to zakrýt jeho sympatie a faktickou preferenci kvantitativních metod v sociologii.

Eduard Urbánek

**AKTUÁLNÍ
OTÁZKY
SOCIOLOGICKÉ
METODOLOGIE**

Řídí doc. PhDr. Růžena Mužíková, CSc. (předsedkyně),
PhDr. Lubomír Vebr, CSc. (tajemník), s redakční radou
Vědecký redaktor doc. PhDr. Eduard Urbánek, CSc.
Recenzovali: PhDr. Antonín Matějovský, CSc., doc. PhDr. Zdeněk Šafář, CSc.

Vydala Univerzita Karlova, Praha
Prorektor-editor prof. RNDr. Václav Prosser, CSc.

D Návrh obálky Jaroslav Příbramský

D Grafická úprava Jiří Kreuziger

Dáno do tisku 21. 10. 1985

Vytiskly Východočeské tiskárny, n. p., Pardubice, závod 4, Havlíčkův Brod

Vydání 1. Náklad 750 výtisků Brož. 20,—, Kčs